स्थानीय पाठ्यक्रम
स्रोत तथा प्रशिक्षण सामग्री

२०६७

नेपाल सरकार
शिक्षा मन्त्रालय
पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
सानोठिमी, भक्तपुर

प्रकाशक
नेपाल सरकार
शिक्षा मन्त्रालय
पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
सानोठिमी, भक्तपुर

© **पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, २०६७**

यस सामग्रीसम्बन्धी सम्पूर्ण अधिकार पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुरमा निहित छ । पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको लिखित स्वीकृतिविना यसको पूरै वा आंशिक भाग हुबहु प्रकाशन गर्न, परिवर्तन गरेर प्रकाशन गर्न, कुनै विद्युतीय साधन वा अन्य प्रविधिबाट रेकर्ड गर्न र प्रतिलिपि निकाल्न पाइने छैन ।

प्रथम संस्करण, २०६४
दोस्रो संस्करण, २०६५
तेस्रो संस्करण, २०६६
चौथो संस्करण, २०६७

प्रति :

मुद्रक :

यस सामग्रीसम्बन्धी पाठकहरूका कुनै पनि प्रकारका टिप्पणीहरू भएमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सम्पादन तथा प्रकाशन शाखामा पठाइदिनुहुन अनुरोध छ । पाठकहरूबाट आउने टिप्पणीहरूलाई यो केन्द्र स्वागत गर्दछ ।

हाम्रो भनाइ

शैक्षिक विकेन्द्रीकरणको अवधारणाअनुसार स्थानीय आवश्यकतामा आधारित शिक्षाको जग बलियो बनाउन विद्यालयको आधारभूत तहदेखि नै स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र त्यसको कार्यान्वयन हुँदै आइरहेको छ । कक्षा १ देखि ५ सम्म स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण निर्देशिका तयार गरी स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण कार्यलाई सहजता प्रदान गर्ने प्रयास गरिएको छ । सो व्यवस्थाअनुसार र राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपमा व्यवस्था भएअनुसार आधाभूत तह कक्षा ६-८ मा समेत पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयनमा सुगमता तथा सहजता आओस् भन्ने तथ्यलाई दृष्टिगत गरी यो सामग्री विकास गरिएको छ । यस सामग्रीले स्थानीय तहलाई सबल र सशक्तीकरण गर्दै स्थानीय आवश्यकतालाई पूरा गर्न स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र त्यसको कार्यान्वयनमा स्पष्ट दिशाबोध गर्ने छ । त्यसैले यस सामग्रीको पहिलो खण्डमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश, राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप एवम् स्थानीय पाठ्यक्रमको आवश्यकता, पाठ्यक्रम विकास प्रक्रिया, स्थानीय पाठ्यक्रम विकासमा विभिन्न निकायको भूमिका, स्वायत्त शासन र स्थानीय पाठ्यक्रम एवम् स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयन प्रक्रियासमेत उल्लेख गरिएको छ । दोस्रो खण्डमा स्थानीय पाठ्यक्रम विकास र कार्यन्वयनसम्बन्धी प्रशिक्षण सामग्री समावेश गरिएको छ । यस सामग्रीले स्थानीय आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमका विषयवस्तुको छनोट गर्न, स्थानीय आवश्यकता र मागलाई पूरा गर्न र आगामी दिनमा स्थानीय आवश्यकतामा आधारित शिक्षासम्बन्धी पाठ्यक्रम निर्माण एवम् कार्यान्वयनका लागि तयारी र संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गर्न सहयोग पुऱ्याउने छ भन्ने अपेक्षा गरिएको छ । यस सामग्रीको लेखन हरिशङ्खर मानन्धर, दिनानाथ गौतम, डिकबहादुर राई, कमला भण्डारी र जयप्रसाद लम्सालबाट भएको हो । यस सामग्रीको कम्प्युटर, लेआउट तथा डिजाइन अनिता मिश्रबाट, भाषा सम्पादन विष्णुप्रसाद अधिकारीबाट र आवरण डिजाइन टार्जन राईबाट भएको हो । यस सामग्रीलाई स्तरीय बनाउन आवश्यक सल्लाह र सुझाव दिनुहुने प्रा.डा. विद्यानाथ कोइराला, टेकनारायण पाण्डे, डा आनन्द पौडेल, शम्भुप्रसाद दाहाल, रामदेवी महर्जन खुवीराम अधिकारी, हेमराज खतिवडा लगायत परिमार्जन कार्यमा संलग्न अन्य महानुभावहरूलाई यो केन्द्र हार्दिक धन्यवाद प्रकट गर्दछ ।

यो सामग्री स्तरयुक्त बन्न सकोस् भनी प्रशस्त प्रयास गरिएको छ तापनि केही कमीकमजोरी हुन सक्छन् । आगामी दिनमा यस्ता कमीकमजोरी औँल्याई आफ्ना सुझावहरू दिई यस केन्द्रलाई रचनात्मक सहयोग गर्नुहुन सम्बद्ध सबैसँग हार्दिक अनुरोध गर्दै यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सम्बन्धित सबैबाट सहयोग प्राप्त हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
सानोठिमी, भक्तपुर

विषयसूची

क्र.सं.	विवरण	पृष्ठ सङ्ख्या
खण्ड (क) स्थानीय पाठ्यक्रम स्रोत सामग्री		१-३४
१.	पृष्ठभूमि	१
२.	राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप र स्थानीय आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम	६
३.	स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रिया	७
४.	स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणमा विभिन्न निकायको भूमिका	१६
५.	स्वायत्त शासन र स्थानीय आवश्यकतामा आधारित शिक्षा	२१
६.	स्थानीय पाठ्यक्रमको आवश्यकता	२२
७.	स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणका चुनौतीहरू	२३
८.	स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयनसम्बन्धी वर्तमान अवस्था	२४
९.	स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयन	२५
१०.	स्थानीय पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयनका लागि स्रोतसाधनको व्यवस्थापन र परिचालन	२७
११.	स्थानीय पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनमा विद्यार्थी मूल्याङ्कन	२७
१२.	अनुसूचीहरू	२९
खण्ड (ख) स्थानीय पाठ्यक्रम प्रशिक्षण सामग्री		३६-५२
१.	सन्दर्भ	३६
२.	क्षेत्र	३६
३.	उद्देश्यहरू	३६
४.	आधारभूत विषयवस्तु	३७
५.	तालिम कार्यक्रम	३७
६.	क्रियाकलापको विस्तृत रूप	३८

खण्ड- क

स्थानीय पाठयक्रम स्रोत सामग्री

१. पृष्ठभूमि

नेपाल बहुविविधतायुक्त राष्ट्र हो । यहाँको भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र धार्मिक विविधताले गर्दा केन्द्र तहबाट निर्माण गरिने पाठ्यक्रमले समग्र राष्ट्रको प्रतिनिधित्व गर्न सक्दैन । त्यस्तै देश विकासका विभिन्न पक्षमा सबै नागरिकहरूको स्वामित्व र सहभागिता आवश्यक हुन्छ । यसै सन्दर्भमा शिक्षा क्षेत्रको सन्तुलित र समुचित विकासका लागि स्थानीय रुचि, आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न स्थानीय सरोकारवालाहरूको प्रत्यक्ष सहभागिता आवश्यक हुन्छ । शैक्षिक विकेन्द्रीकरणको अवधारणाअनुरूप स्थानीय आवश्यकतालाई समेट्नका लागि स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयनमा स्थानीय सरोकारवालाहरूलाई संलग्न गराई शिक्षामा आवश्यक सुधार गर्न सकिन्छ । पाठ्यक्रम सुधार पद्धतिले पनि स्थानीय सरोकारवालाहरूको सहभागितामा स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयन पक्षमा जोड दिन्छ । नेपालमा विद्यालय शिक्षाका लागि तयार गरिएको "राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप" ले शैक्षिक क्षेत्रमा देखा पर्ने शैक्षिक मुद्दा र चुनौतीलाई सम्बोधन गर्न स्थानीय आवश्यकतामा आधारित शिक्षालाई विशेष जोड दिएको छ । यिनै तथ्यलाई आत्मसात् गरी स्थानीय आवश्यकतामा आधारित शिक्षासम्बन्धी सचेतना सामग्रीको विकास गर्न आवश्यक भएको हो । यस सामग्रीले स्थानीय स्तरका समाजसेवी बुद्धिजीवी, शिक्षक, प्रअ, शिक्षाविद्, विद्यालय निरीक्षक स्रोतव्यक्ति विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक सङ्घका पदाधिकारीहरूलाई आगामी दिनमा गर्नुपर्ने तयारीका लागि सूचना, प्रक्रियाका साथै सीप विकासमा सघाउ पुऱ्याउने छ भन्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

(क) पाठ्यक्रमको परिचय

पाठ्यक्रम भन्नाले त्यस्तो योजना हो जहाँ विद्यालयद्वारा बालबालिकाहरूलाई प्रदान गरिने ज्ञान, सीप, अभिवृति तथा सम्पूर्ण अनुभवहरू व्यवस्थित गरिएको हुन्छ । पाठ्यक्रमको अर्थ प्रस्ट पार्न केही विद्वान्हरूको परिभाषा अध्ययन गर्नु सान्दर्भिक हुन आउँछ । पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित केही परिभाषाहरू निम्नानुसार छन् :

(क) फ्रोबेल (Frobel)

"पाठ्यक्रम भनेको मानवजातिको सम्पूर्ण ज्ञान र अनुभवको उच्चतम बिन्दु हो ।"

(ख) युनेस्को (UNESCO)

"विद्यालय तथा शिक्षकहरूद्वारा शिक्षाका उद्देश्यहरू प्राप्तिका लागि गरिने योजना र निर्देशनअनुरूपका अनुभवहरू, जुन विद्यार्थीले प्राप्त गर्छन्, त्यो नै पाठ्यक्रम हो ।

(ग) शिक्षाको शब्दकोश (Dictionary of Education)

"पाठ्यक्रम भन्नाले उद्देश्य, लक्ष्य, विषयसूची, प्रक्रिया, स्रोत, मूल्याङ्कनका साधन आदिको बोध हुन्छ, जो विद्यालयभित्र तथा बाहिर, कक्षाकोठामा शिक्षण तथा सम्बन्धित कार्यक्रमद्वारा पूरा गर्न योजनाबद्ध गरिएको हुन्छ ।

(घ) राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ (NESP)

"पाठ्यक्रम भन्नाले शिक्षाको उद्देश्य प्राप्तिका लागि बनाइएको शैक्षिक कार्यक्रम हो ।"

यसरी माथिका परिभाषाका आधारमा पाठ्यक्रम भन्नाले शिक्षाका लक्ष्यहरू हासिल गर्न विद्यालयद्वारा गरिने योजनाबद्ध तथा निर्देशित सम्पूर्ण कार्यहरूलाई बुझाउँछ ।

केन्द्रीय पाठ्यक्रम

केन्द्रीय निकायद्वारा पाठ्यक्रम तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइने पाठ्यक्रम नै केन्द्रीय पाठ्यक्रम हो । हाम्रो देशमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रबाट विकसित एकै प्रकारको पाठ्यक्रम देशमा लागू गरिदैं आएको छ । केन्द्रीय

पाठ्यक्रम खास स्थान विशेषको आवश्यकतामा मात्र आधारित नभई औसत राष्ट्रिय आवश्यकतालाई दृष्टिगत गरी तयार हुने भएकाले यस प्रकारको पाठ्यक्रमले स्थानीय आवश्यकतालाई प्रतिनिधित्व गर्न सक्दैन ।

स्थानीय पाठ्यक्रम (Local Curriculum)

"विश्वव्यापी रूपमा सोच राखी स्थानीय रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याऊ" (Think Globally Act Localy) भन्ने मध्यमार्गी र समन्वयकारी अवधारणालाई मूर्त रूप दिनका लागि स्थानीय पाठ्यक्रमको आवश्यकता रहेको छ । गुणस्तरीय शिक्षाको महत्त्वपूर्ण आयामको रूपमा पाठ्यक्रमका विषयवस्तुलाई सान्दर्भिक गराउनुपर्छ । विभिन्न स्थानीय, सांस्कृतिक, सामाजिक सन्दर्भअनुसार स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणको कार्यलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्छ । यसले शैक्षिक विकेन्द्रीकरणलाई प्रबर्धन (Promote) गर्दछ र यो विकेन्द्रीकरणको महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया पनि हो । तर स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको सवालमा धेरै बाधा व्यवधानहरू आइपर्ने र तिनको समाधानका लागि प्राविधिक, विशेषज्ञ, शिक्षाविद्, शिक्षक, शैक्षिक सामग्री आदिको समुचित प्रयोग र परिचालन आवश्यक हुन्छ ।

स्थानीय पाठ्यक्रम विकासका केही मान्यताहरू रहेका छन् । ती मान्यताका आधारमा स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गर्नुपर्ने हुन्छन्, जुन निम्नानुसारका छन् :

- स्थानीय आवश्यकताका विषयवस्तुले स्थान पाउने,
- पाठ्यक्रम विकास स्थानीय तहबाटै हुने,
- पाठ्यक्रमप्रति जनताको अपनत्व (ownership) बढ्ने,
- पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयनमा पहुँच तथा प्रभावकारिता अभिवृद्धि हुने,
- विद्यालय र समुदायको सम्बन्ध सुदृढ हुने,
- न्यून मूल्यका स्थानीय सामग्रीको (Low cost, No cost materials) को प्रयोग हुने,
- सरोकारवालाको सक्रिय सहभागिता रहने ।

पाठ्यक्रमको स्थानीयकरणले केन्द्रीय पाठ्यक्रमले समेट्न नसकेका विषयवस्तु, पक्ष, समावेशीकरण, सहभागिता, निर्णय प्रक्रिया, जनअपेक्षा आदिले स्थान पाउँछन् । यसले पाठ्यक्रमलाई समसामयिक, सान्दर्भिक, लचिलो, खुला, सन्तुलित, लोकतान्त्रिक र स्थानीय मूल्य मान्यता अनुरूप बनाउँछ । यसले विद्यालयमा आधारित पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयनमा

आदानप्रदान संस्कृतिको (Sharing Culture)को विकास गराउँछ । त्यस्तै यिनले सक्रिय सहभागिताको अपेक्षा गर्दछ र निर्णय प्रक्रियामा सबै पक्षको अर्थपूर्ण सहभागिता (Meaningful Participation) गराउँछ ।

स्थानीय पाठ्यक्रमले परम्परागत ज्ञान, सीप स्थानीय ज्ञान Local Knowledge को उजागर explore गर्दछ । यसले स्थानीय ज्ञानको खोजी गर्दछ र नवीनतम ज्ञान एवम् सीपको विकासमा सहयोग पुऱ्याउँछ । स्थानीय मूल्य, मान्यताको संरक्षण र संवर्द्धनमा सहयोग पुऱ्याउनुको साथै तिनको हस्तान्तरणमा समेत यसले योगदान पुऱ्याउँछ । पाठ्यक्रमको स्थानीयकरणले शिक्षकको क्षमता र दक्षता अभिवृद्धि गराउने, विद्यालयको पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने संस्थागत क्षमता विकास हुने, समुदाय र विद्यालयको सम्बन्ध सुधार हुने र अभिभावकले समेत पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयनमा चासो राख्ने तथा स्थानीय सरोकारवालाको पाठ्यक्रम निर्माण, कार्यान्वयनदेखि अनुगमन मूल्याङ्कनसम्मका कार्यमा सक्रिय सहभागिता अभिवृद्धि गर्दछ ।

स्थानीय सरोकारवालाहरूको आवश्यकता, चाहना र उनीहरूकै सहभागितामा स्थानीय विषयवस्तुलाई समावेश गरी विकास र कार्यान्वयन हुने पाठ्यक्रम नै स्थानीय पाठ्यक्रम हो ।

स्थानीय ज्ञान, सीप र प्रविधिलाई समेटी तयार पारिएको पाठ्यक्रमलाई नै स्थानीय पाठ्यक्रमका रूपमा लिन सकिन्छ जसले स्थानीयतालाई जोड दिन्छ । स्थानीय सरोकारवालालाई स्थानीय विषयको छनोट गरी पठनापठन गराउने अधिकार प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (कक्षा १-३) २०६२ र कक्षा (४-५) २०६५ ले यसअघि नै दिइसकेको छ ।

वर्तमान परिवेशमा विश्व्यापीकरण र स्थानीयकरणको संयोजनलाई कुनै पनि देशको पाठ्यक्रमले संयोजन गर्नुपर्दछ । यसै तथ्यलाई दृष्टिगत गरी पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपमा "स्थानीय आवश्यकतामा आधारित शिक्षा" सम्बन्धी अवधारणा अगाडि सारेको छ । यसैगरी विभिन्न नीतिगत दस्तावेज, अध्ययन अनुसन्धानका प्राप्तिहरू (findings) र स्थानीय पाठ्यक्रमसम्बन्धी गोष्ठी र कार्यशालाबाट प्राप्त राय र सुझावका आधारमा प्राथमिक तहदेखि माध्यमिक तहसम्म नै स्थानीय आवश्यकतामा आधारित शिक्षालाई जोड दिनुपर्ने देखिन्छ । यसै क्रममा स्थानीय सरोकारवालाहरूको आवश्यकतामा आधारित शिक्षालाई विशेष जोड दिने कार्यमा यस सचेतना सामग्रीले थप सहयोग पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

(ख) राष्ट्रिय परिवेश

विकेन्द्रीकृत शैक्षिक व्यवस्थापनमा स्थानीय तहका ज्ञान, सीप, दक्षता, कला, संस्कृति, पेसा, व्यवसाय आदि पक्षलाई सम्बोधन गर्न स्थानीय पाठ्यक्रमले जमर्को गर्नुपर्छ । शिक्षालाई स्थानीय आवश्यकताअनुरूप बनाउनुपर्ने तथ्य विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदन, गोष्ठी, सेमिनार, परियोजनाका सुझाव प्रतिवेदनले औँल्याएका छन् । यसैगरी नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को भाग १७, धारा १३९ मा स्थानीय स्वायत्त शासनसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । यसमा भनिएको छ, "स्थानीय स्तरदेखि नै जनताको सार्वभौमसत्ताको प्रयोग गर्ने अनुकूल वातावरण बनाई मुलुकको शासन व्यवस्थामा जनताको बढीभन्दा बढी सहभागिता प्रवर्धन गर्न र जनतालाई स्थानीय स्तरमा नै सेवा उपलब्ध गराउन तथा लोकतन्त्रको स्थानीय स्तरदेखि नै संस्थागत विकास गर्न विकेन्द्रीकरण तथा अधिकारको निक्षेपणका आधारमा स्थानीय स्वायत्त शासनसम्बन्धी निकायको व्यवस्था गरिने छ ।" यसैगरी स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनमा पनि स्थानीय निकायलाई आवश्यक जिम्मेवारी र अधिकार प्रदान गरी स्थानीय निकायलाई संस्थागत गर्न र जवाफदेही बनाउन खोजिएको छ । विकेन्द्रीकरणको अवधारणाअनुसार स्थानीय निकायलाई सबल, सक्षम र सहभागितामूलक बनाउन आवश्यक हुन्छ । यसै तथ्यलाई मूर्त रूप दिन राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपले स्थानीय आवश्यकतामा आधारित शिक्षालाई औपचारिक विद्यालय शिक्षामा समाहित गर्न खोजेको छ । स्थननीय व्यवस्थापनमा स्थानीय अनुकूलताका आधारमा पाठ्यक्रम निर्माण र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी स्थानीय तहलाई प्रदान गरेको छ । पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले २०६२ सालमा "माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रममा स्थानीय विषय समाविष्टताको सम्भावनासम्बन्धी अध्ययन (कार्यमूलक लघु अनुसन्धान) गरेको थियो । यस अध्ययन प्रतिवेदनले औँल्याएका मुख्यमुख्य प्राप्तिहरू (Findings) यहाँ सान्दर्भिक भएकाले उल्लेख गरिएको छ :

माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रममा स्थानीय विषय समाविष्टताको सम्भावनासम्बन्धी अध्यापनका प्राप्तिहरू

१. केन्द्रीय पाठ्यक्रमले स्थानीय आवश्यकता र चाहना समेट्न नसकेको तथ्य उजागर भएको ।
२. भौगोलिक विविधता, जातीय विविधता र भाषिक विविधतालाई केन्द्रमा विकास गरिएको पाठ्यक्रमले समेट्न नसकेको कुरामा सबैको सहमति रहेको देखिएको ।
३. स्थानीय कलाकौशल, सम्पदाहरू, संस्कृति, प्रविधि आदिका अध्ययन विद्यालय शिक्षामा अत्यावश्यक रहेको ।
४. स्थानीय विषयवस्तुलाई उचित प्राथमिकता दिनुपर्दछ भन्ने आवाज सबैतिरबाट उठेको ।
५. विद्यार्थीहरूसँगको अन्तर्क्रियाबाट माध्यमिक तहमा व्यावसायिक प्रकृतिका विषयवस्तु समावेश गरी पठनपाठन गराउनुपर्ने अवस्था देखिएको ।

६. स्थान र व्यक्ति विशेषअनुसार फरकफरक खालका व्यावहारिक सीप र विषयवस्तुको प्रतिनिधित्वको चाहना टड्कारो देखिएको ।

७. सीपमूलक र व्यावहारिक शिक्षाले मात्रै व्यक्ति र समाजको उन्नति हुने सवालमा शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकको एकै मत रहेको ।

८. अहिलेको शिक्षा प्राणालीले बेरोजगारहरूको सङ्ख्या बढाएको र स्वावलम्बी एवम् आत्मनिर्भर बनाउने खालको व्यावसायिक प्रकृतिको शिक्षा आवश्यक छ भन्ने कुरालाई सबैले स्वीकार गरेको पाइएको ।

९. आयआर्जन गराउन, श्रमप्रति सम्मान गर्न र कामप्रति लगाव बढाउनका लागि पनि माध्यमिक शिक्षामा स्थानीय विषय आवश्यक छ भन्ने तथ्य उजागर भएको ।

१०. विद्यमान गरिबी, बेरोजगारीको अवस्थालाई दृष्टिगत गर्दा स्वरोजगारीको अवसर सिर्जना गर्न सीप पक्षलाई जोड दिनुपर्ने देखिएको । यसका लागि माध्यमिक शिक्षामा स्थानीय विषय समावेश गर्नुपर्ने देखिएको ।

११. हालका पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकले व्यावहारिक ज्ञान, सीप दिन नसकेका तथ्यहरू पनि उजागर भए । विद्यार्थीहरूले घरको काममा सहयोग नपुऱ्याएको र पढेपछि काम गर्नुहुन्न भन्ने मान्यताले जरो गाडेको देखिएको ।

१२. विद्यार्थीहरूको आर्थिक अवस्था, विद्यमान शैक्षिक परिपाटी, स्थानीय आवश्यकता, देशको सामाजिक र आर्थिक अवस्थालाई दृष्टिगत गरी स्थानीय स्रोत र साधनको अधिकतम परिचालन गर्न पनि स्थानीय विषयवस्तुलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने देखिएको ।

१३. सामाजिक कुरीतिहरू अन्त्य गर्न, असल समाजको निर्माण गर्न, सामाजिक विभेदको अन्त्य गर्न र समाजमा पछि परेका समुदायको उत्थान गर्न विद्यालय शिक्षामा व्यावसायिक प्रकृतिका स्थानीय विषयवस्तु समावेश गर्नुपर्ने कुरामा सबैको एकमत रहेको ।

१४. पुरानै पद्धतिबाट घोकाउने, कण्ठ गर्ने प्रवृत्तिले गर्दा विद्यार्थीहरूमा मौलिक ज्ञान, सीप र व्यावहारिक पक्षको मूल्याङ्कन हुन नसकेको ।

१५. वर्तमान शिक्षा प्रणाली परीक्षामुखी भएकाले विद्यार्थीहरूमा मौलिक ज्ञान, सीप र व्यावहारिक कुराहरूको कमी रहेको ।

१६. विद्यार्थीको पृष्ठभूमि, विद्यालयको भौतिक पूर्वाधार, शिक्षकको कार्यकुशलता, व्यवस्थापन, अभिभावकको आर्थिक अवस्था र सामाजिक पक्षले पनि विद्यार्थीमा उपयुक्त ज्ञान, सीप र व्यवहारको विकास गराउन नसकिएको ।

१७. स्थानीय विषयवस्तुका सवालमा कृषि शिक्षा, यसअन्तर्गत फलफूल खेती, तरकारी खेती, खाद्य र नगदेबाली, पशुपालन जस्ता विषय माध्यमिक तहमा समावेश गरी पठनपाठन गराउनुपर्ने ।

१८. भौगोलिक, सांस्कृतिक र जातीय विविधतालाई दृष्टिगत गरी स्थानीय कला, संस्कृति र चाडपर्वहरूको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न पनि यस्ता खालका विषयवस्तुहरू माध्यमिक शिक्षामा समावेश गरी पठनपाठन गराउनुपर्ने ।

१९. स्थानीय विषयको पठनपाठनलाई व्यावहारिक बनाउन प्रयोगात्मक पक्षमा जोड दिनुपर्ने, योजनाकार्य, सम्बन्धित स्रोतव्यक्तिसँग भेटघाट अन्तर्क्रिया गर्नुपर्ने र मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई वस्तुनिष्ठ बनाउन सम्बन्धित विषयमा हासिल गरेको ज्ञान, सीप, अभिवृत्ति मापनका लागि अवलोकन गर्ने र उत्पादित वस्तुको नमुनासमेत ल्याउनुपर्ने सुझाव प्राप्त भएको ।

२०. स्थानीय पाठ्यक्रमप्रति शिक्षक, अभिभावक तथा विद्यार्थीको रुचि, चाहना र सकारात्मक धारणा रहे पनि निर्माण र कार्यान्वयन पक्षमा सरोकारवालाहरूबाट जटिलता महसुस गरेको पाइएको ।

२१. स्थानीय पाठ्यक्रमप्रति शिक्षक, अभिभावक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षाविद् आदिको सहभागिता रहनुपर्ने र आर्थिक स्रोत व्यवस्थापनका लागि स्थानीय निकाय, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू, समुदाय, नागरिक समाजको संयुक्त प्रयास आवश्यक भएको ।

२२. प्राथमिक तहको स्थानीय पाठ्यक्रमलाई निरन्तरता दिन र स्थानीय विषयवस्तुलाई उजागर गर्न पनि माध्यमिक शिक्षामा स्थानीय विषयवस्तुको समाविष्टता आवश्यक छ भन्ने तथ्यमा सबै क्षेत्र र पक्षहरूको एकमत रहेको ।

यसरी सैद्धान्तिक सन्दर्भ, अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव र अभ्यास, स्थानीय सरोकारवालाहरूको माग आदिबाट स्थानीय पाठ्यक्रमको आवश्यकता र सम्भावनाहरू मुखरित भएको पाइन्छ । साथै विद्यालय तहको हालको पाठ्यक्रमले स्थानीयतालाई पूर्णरूपमा समाविष्ट गर्न नसकेको अवस्थासमेत दृष्टिगत गरी विद्यालय तहमा स्थानीय पाठयक्रमसम्बन्धी उचित व्यवस्था गरिनुपर्ने कुरा प्रतिवेदनले औँल्याएको छ ।

उल्लिखित प्राप्तिहरू र प्रतिवेदनको निष्कर्षका आधारमा स्थानीय ज्ञान, सीप, व्यवसाय, कला, संस्कृति भाषा आदिको संरक्षण र संवर्द्धनका लागि माध्यमिक तहमा स्थानीय पाठ्यक्रमको प्रावधान आवश्यक र सान्दर्भिक देखिन्छ । यसैगरी सबैका लागि शिक्षा (Education for all) र माध्यमिक शिक्षा सहयोग कार्यक्रम (Secondary Education Support Program) २००३-२००८ ले पनि दसदेखि पन्ध्र प्रतिशतसम्म स्थानीय पाठ्यक्रमलाई जोड दिएको छ । यिनै दस्तावेज, प्राथमिक तहको पाठ्यक्रमको संरचना आदिको आधारमा प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०६२ (कक्षा १-३) तथा २०६५ (कक्षा ४-५) ले प्राथमिक तहको स्थानीय विषयका रूपमा १०० प्रतिशत तथा सामाजिक अध्ययन, शारीरिक शिक्षा र सिर्जनात्मक कला विषयमा २० प्रतिशत पाठ्यांश स्थानीय स्तरको राख्न सक्ने प्रावधान गरेको छ । यसको सम्पूर्ण जिम्मा विद्यालयलाई नै प्रदान गरेको छ । स्थानीय पाठ्यक्रमको विकास र कार्यान्वयनका लागि स्थानीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम (SSRP) मा उल्लेख गरिएको छ । त्यसैले विद्यालयलाई संस्थागत रूपमा सबल, सक्षम, उत्तरदायी र जिम्मेवार बनाउन यो स्रोत सामग्रीले निश्चय पनि सहयोग पुऱ्याउने छ । त्यसैले अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशको सन्दर्भमा पनि स्थानीय पाठ्यक्रमले खेल्न सक्ने भूमिका र विभिन्न देशले स्थानीय पाठ्यक्रमका सन्दर्भमा गरेका प्रयासहरूको अध्ययन गरी नेपालको सन्दर्भमा यसको कार्यान्वयन कसरी गर्ने भन्ने सवालमा अरू देशबाट पनि पाठ सिक्नु जरुरी छ ।

(ग) अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश

देशको सामाजिक र आर्थिक विकासका लागि शिक्षा नीतिले ठूलो प्रभाव पार्दछ । दक्ष जनशक्ति विकासका लागि उपयुक्त ज्ञान, सीप र दक्षता प्रदान गर्नु आजको आवश्यकता बनेको छ । औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षाका माध्यमबाट सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक जनशक्ति उत्पादन गर्नुपर्छ । यसका लागि विकेन्द्रीकृत शैक्षिक व्यवस्थापनले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ ।

शैक्षिक विकेन्द्रीकरणका सम्बन्धमा विभिन्न राष्ट्रहरूमा भएका प्रयासमध्ये डेनमार्कको शैक्षिक अवस्थालाई अध्ययन गर्न सकिन्छ । त्यहाँ नगरक्षेत्रमा रहेका विद्यालयहरूलाई आफ्नो विद्यालयको सम्बन्धमा निर्णय लिन, विकास योजना बनाउन पूर्ण अधिकार छ तर राज्यले Broad National and Municipal Framework प्रदान गरेको हुन्छ (Lindborn,1993) । राज्यले स्वप्रशासित हुने स्वतन्त्रता विद्यालयलाई प्रदान गरेको छ । विद्यालय केन्द्रबाट प्रशासित एवम् सञ्चालित हुनुहुन्न भन्ने धारणा डेनमार्कमा रहेको छ (Harder,1993) । विद्यालयको आर्थिक अवस्था सुदृढ गर्न शिक्षा कर लिने र प्राप्त आर्थिक स्रोत व्यवस्थापन गर्ने कार्य विद्यालय आफैँले गर्दछ ।

स्विडेनको प्रयास पनि विकेन्द्रीकृत अवधारणाअनुरूप नै रहेको छ । त्यहाँ सरकारी विद्यालयहरूको सञ्चालन गर्ने अभिभारा नगरपालिकालाई छ तापनि प्रान्तीय सरकारलाई सुपरिवेक्षण गर्ने अधिकार सुम्पिएको छ । थाइल्यान्डमा पनि विद्यालयलाई पठनपाठनको स्वायतता दिने प्रयास भएको पाइन्छ । स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणमा थाइल्यान्डले निम्नलिखित तरिका (Procedures) अपनाउने गरेको देखिन्छ :

१. सरोकारवाला र समुदायको आवश्यकता र समस्याको अध्ययन
२. सिकारुको सिकाइ आवश्यकता, पेसा, ज्ञानको प्रयोग, सिकाइका लागि उपयुक्त भौगोलिक वातावरणको अध्ययन
३. स्थानीय र समुदायमा भएका घटना अध्ययनद्वारा सूचना प्राप्ति
४. पाठ्यक्रम विकासका लागि सिकाइ केन्द्रमा सहकार्यसँगै स्थानीय ज्ञान र सीपको खोजी
५. सिकाइको आवश्यकताअनुरूपको उपयुक्त पाठ्यक्रम र सामग्री विकास गरी पाठ्यक्रमको प्रभावकारी प्रयोगमा जोड
६. सिकाइमा ज्ञानको सही प्रयोग र शिक्षणसिकाइ प्रक्रियाको मूल्याङ्कन
७. प्रबोधीकरणअघि पाठ्यक्रमका अनुपयुक्त अंशहरूको सङ्क्षेपीकरण र सुधार

उल्लिखित तरिकाहरू अवलम्बन गरी स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ । यी तरिकाहरूलाई चक्रीय सिद्धान्तका रूपमा पनि ग्रहण गर्न सकिन्छ ।

राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशका आधारमा स्थानीय पाठ्यक्रम निम्नलिखित सिद्धान्तमा आधारित हुनुपर्छ :

- पाठ्यक्रम लोकतान्त्रिक हुनुपर्छ ।
- पाठ्यक्रम खुला हुनुपर्छ ।
- पाठ्यक्रम समावेशी हुनुपर्छ ।
- पाठ्यक्रम सन्तुलित हुनुपर्छ ।
- पाठ्यक्रम समाज र राष्ट्रिय आवश्यकता पूरा गर्ने हुनुपर्छ ।
- पाठ्यक्रम जीवनोपयोगी सीपमा आधारित हुनुपर्छ ।
- पाठ्यक्रम कामको संसारसँग सम्बन्धित हुनुपर्छ ।

राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय परिवेश र सन्दर्भको अध्ययन गरी स्थानीय आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न स्थानीय पाठ्यक्रमको प्रावधान प्राथमिक तहदेखि माध्यमिक तहसम्म आवश्यक भइसकेको तथ्य विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनले औँल्याएका छन् । देशको भौगोलिक, सांस्कृतिक, जातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक वर्गीय विभेदलाई अन्त्य गर्न, समावेशी पाठ्यक्रममा जोड दिन र रोजगार एवम् स्वरोजगारालाई प्रोत्साहन गर्न माध्यमिक तहमा पनि स्थानीय विषयलाई समावेश गर्न आवश्यक छ ।

२. राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप र स्थानीय आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम

(क) राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप

प्रारूपले माध्यमिक तहमा समेत स्थानीय आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम निर्माण कार्यलाई प्राथमिकता दिएको छ । विद्यालय पाठ्यक्रममा स्थानीय ज्ञान, सीप, दक्षता, कला, संस्कृति, ऐतिहासिक एवम् सांस्कृतिक पक्षलाई समायोजन गर्न पाठ्यक्रम आवश्यक महसुस गरेको छ । विद्यार्थीका विविध आवश्यकता र चाहनालाई पूरा गर्न पाठ्यक्रममा स्थानीय आवश्यकतामा आधारित अध्ययनको प्रावधान लागू गर्नु पर्दछ । यस्तो पाठ्यक्रम निर्माण गर्दा बालकेन्द्रित र स्थानीय आवश्यकतामुखी हुने गरी लचकता प्रदान गर्ने प्रावधान प्रारुपमा रहेको छ । यसका लागि स्थानीय तहमा पाठ्यक्रम विकास समिति गठन गर्न सकिन्छ । त्यसमा उपलब्ध भएसम्म विद्यालय शिक्षक, अभिभावक, विभिन्न सम्प्रदायका प्रतिनिधिहरू, अपाङ्ग तथा साङ्ग महिला तथा पुरुष, पेसासँग सम्बद्ध विज्ञहरू, कला संस्कृतिकर्मी एवम् विज्ञ र शिक्षाविद्हरू, उद्योगपति, व्यापारी, सबै वर्ग र तहका प्रतिनिधिहरू सम्मिलित समितिले स्थानीय आवश्यकता निर्धारण गर्न सक्छन् । यस्ता सबैखाले जनशक्ति उपलब्ध नभएमा स्थानीय तहमा जेजस्तो जनशक्ति उपलब्ध हुन्छ त्यस्तै जनशक्तिबाट पाठ्यक्रम तयार गर्न सकिन्छ । यसरी प्राथमिकता निर्धारण भएपछि त्यसैका आधारमा स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ । त्यसैले विद्यालयलाई राष्ट्रिय पाठ्यक्रमको संरचनाभित्र रही स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण तथा कार्यान्वयनका लागि प्राविधिक र व्यवस्थापकीय रूपमा

सक्षम बनाउने कुरामा प्रारूपले जोड दिएको छ । यसका लागि केन्द्रीय, क्षेत्रीय र स्थानीय निकायको सहयोग, सल्लाह र सुझाव लिइने व्यवस्था गरिएको छ । आधारभूत तहका कक्षा ६ देखि ८ सम्मका विद्यार्थीहरूलाई स्थानीय आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रमको विकास गरेर पेसा, व्यापार र रोजगारतर्फ उन्मुख गराइने र माध्यमिक तहको कक्षा ९ र १० का हकमा व्यावसायिक तथा रोजगारमूलक विषय क्षेत्रमा जोड दिई व्यापार तथा व्यवसायसँग सम्बद्ध विषयहरू वृद्धि गरिने छ भन्ने कुरा उल्लिखित छ ।

यसरी राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपले स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणका सैद्धान्तिक आधारहरू स्पष्ट पारेको छ । यो नीतिगत दस्तावेज भएकाले यसमा उल्लेख गरिएका बुँदाहरूलाई कार्यान्वयन गर्नु आजको अपरिहार्य आवश्यकता बनेको छ । यसमा सबै पक्षको सहयोग र सद्भावको खाँचो छ । यसले विकेन्द्रीकृत अवधारणालाई मूर्त रूप दिने प्रयास गरेको छ । अझ समग्रमा भन्नुपर्दा स्थानीय पाठ्यक्रमको आवश्यकतालाई विशेष जोड दिएको पाइन्छ । यिनै राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशलाई केलाउँदा र नेपालको भौगोलिक परिवेश, केन्द्रीय पाठ्यक्रमले समेट्न नसकेका पक्षहरूलाई समेट्न र स्थानीय ज्ञान, सीप र दक्षतालाई अझ सशक्त बनाउन तथा तिनको संरक्षण र संवर्द्धन गर्दै स्थानीय प्रविधिको संरक्षण एवम् विकास गर्न स्थानीय पाठ्यक्रमको प्रावधान माध्यमिक तहमा पनि आवश्यक र सान्दर्भिक देखिन्छ । स्थानीय आवश्यकतामा आधारित शिक्षालाई पठनपाठनको एक क्षेत्र बनाई माध्यमिक तहमा पेसा, व्यापार र व्यवसायलाई प्रोत्साहन गर्नु अहिलेको एक्काइसौँ शताब्दीको अपरिहार्य आवश्यकता भइसकेको छ ।

(ख) स्थानीय आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपले विद्यालय तहको शिक्षामा आधारभूत तह (कक्षा १-८) मा एक विषय स्थानीय आवश्यकतामा आधारित स्थानीय विषय (पेसा, व्यापार, व्यावसाय, अन्य) निर्धारण गरेको छ । यसैगरी माध्यमिक तहमा पनि एक विषय (पेसा, व्यवसाय, व्यापार) निर्धारण गरेको छ । यी सबै तथ्यहरूको अध्ययन र विश्लेषण गर्दा स्थानीय निकायलाई सबल र सक्षम बनाउन स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणमा विद्यालय, स्रोतकेन्द्र र जिल्ला शिक्षा कार्यालयको संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गराउनु आजको आवश्यकता बनिसकेको छ । यो स्रोत सामग्रीले निश्चय पनि विद्यालय र स्रोतकेन्द्रलाई स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयनमा सबल बनाउन सहयोग पुऱ्याउने छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपको मुख्य अभिप्राय नै राष्ट्रिय गुणस्तर मानकका आधारमा विद्यालयले पनि शैक्षिक गुणस्तर मानक तय गरी पाठ्यक्रम र पाठ्यक्रमसम्बद्ध गतिविधिहरू स्वतन्त्र रूपमा सञ्चालन गर्न सक्नुपर्छ भन्ने हो । यसका लागि विद्यालय स्वयम्लाई बढी जिम्मेवार बनाइनुपर्छ । पाठ्यक्रम विकास, स्वीकृति र परिमार्जन प्रक्रियामा सबै वर्ग, तहाका मानिसहरूलाई सहभागी गराउनुपर्छ । विद्यालय तहमा सरोकारवालाहरूको प्रतिनिधिमूलक स्थानीय आवश्यकतामा आधारित एक पाठ्यक्रम विकास समिति गठन गरी पाठ्यक्रमको स्थानीयकरण गर्नुपर्छ । यसलाई स्थानीय पाठ्यक्रम विकास, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा पृष्ठपोषण कार्यका लागि जिम्मेवार बनाउनुपर्छ । जिल्ला पाठ्यक्रम विकास तथा समन्वय समितिलाई स्थानीय पाठ्यक्रम तथा पाठ्यसामग्री निर्माण र प्रयोग कार्यका लागि जिम्मेवार बनाउनुर्पछ । यी सबै कार्य गर्नका लागि शिक्षक नै महत्त्वपूर्ण व्यक्ति भएकाले शिक्षक तयारीको पक्षलाई पनि विशेष ध्यान दिनु जरुरी छ ।

प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०४९ ले एक विषय स्थानीय पाठ्यक्रमको प्रावधान गरे पनि कार्यान्वयनमा आउन सकेन । नेपालको परिप्रेक्ष्यमा विद्यालय तहमा स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका तहसम्म पुऱ्याउन खोजिएको यो सम्भवत: पहिलो प्रयास भएकाले यसको सफल कार्यान्वयनका लागि केन्द्र, क्षेत्र, जिल्ला, स्रोतकेन्द्र र विद्यालयले विशेष पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसका साथै सबै पक्षको सामूहिक प्रयासबाट मात्रै यसलाई सही अर्थमा कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिन्छ । त्यसैले विद्यालयको संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गरी स्थानीय स्रोत र साधनको अधिकतम उपयोग गर्न सकेमा निश्चय पनि सफलताको शिखरमा पुग्न सकिन्छ । यसमा सबै पक्षको सहयोग, सहकार्य र हातेमालोको खाँचो र प्रतिबद्धता आवश्यक देखिन्छ ।

३. आधारभूत तह (कक्षा ६-८) मा स्थानीय पाठ्यक्रम

परीक्षणका लागि २०६७ मा स्वीकृत आधारभूत तह (कक्षा ६-८) का पाठ्यक्रमले साप्ताहिक ५ घन्टी पाठ्यभार र पूर्णाङ्क १०० को स्थानीय पाठ्यक्रमको व्यवस्था गरेको छ । स्थानीय पाठ्यक्रमका विकल्पहरूमा मातृभाषा, संस्कृत, कला तथा अन्य विषय पनि दिइएको छ । स्थानीय विषय राख्न चाहने विद्यालयहरूले कक्षा १-५ जस्तै गरी पाठ्यक्रम विकास गरी कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्ने छ ।

४. स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रिया

केन्द्रीय तहमा बनाइएको पाठ्यक्रमले मात्र स्थानीय आवश्यकताका विषयवस्तु समेट्न सक्दैन भन्ने मुख्य मान्यताका आधारमा स्थानीय पाठ्यक्रमको व्यवस्था गरिएको हो । पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रिया प्राज्ञिक कार्यको साथसाथै एक प्राविधिक कार्य पनि हो । त्यसैले स्थानीय पाठ्यक्रम तयार गर्दा पनि निश्चित प्रक्रियाहरू पूरा गर्नुपर्दछ । यसमा संलग्न व्यक्तिहरू पनि विभिन्न क्षेत्रबाट प्रतिनिधित्व हुनु जरुरी हुन्छ । स्थानीय पाठ्यक्रम पनि औपचारिक विद्यालय शिक्षामार्फत कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्ने भएकाले यसको निर्माण प्रक्रियामा धेरै कुरालाई विचार पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ । सामान्यत: पाठ्यक्रम तयार गर्दा निम्नलिखित प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

(क) आवश्यकता पहिचान

स्थानीय तहमा पनि अध्ययनका लागि आवश्यक क्षेत्रहरू अनेकौं हुन सक्छन् । तीमध्ये कुन र कस्तो विषय क्षेत्रलाई पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने भन्ने विषयमा व्यापक र गहन छलफल गर्नु जरुरी हुन्छ । यसका लागि सबैबाट सुझाव सङ्कलन गर्नुपर्दछ । केन्द्रीय पाठ्यक्रमले समेट्न नसकेका विषय क्षेत्र र स्थानीय आवश्यकताका नभई नहुने विषय क्षेत्र तथा विषयवस्तु पहिचान गर्नका लागि उपलब्ध भएसम्म पाठ्यक्रमविद्, सम्बन्धित क्षेत्रका अभिभावक, समाजसेवी, विभिन्न पेसामा संलग्न व्यक्तिहरू, शिक्षक, विद्यार्थी, पूर्व विद्यार्थी, सामाजिक कार्यकर्ता, राजनीतिक व्यक्तिहरू, महिला, अपाङ्ग आदि सबैबाट प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा सुझाव सङ्कलन गर्नुपर्दछ । सुझाव सङ्कलन गरिसकेपछि प्राप्त सुझावहरूलाई विभिन्न विषय क्षेत्रमा वर्गीकरण गर्नुपर्दछ । त्यसमा समूहगत रूपमा छलफल गर्नुपर्दछ र सबैभन्दा बढीले चाहेको र स्थानीय आवश्यकताको विषय क्षेत्रहरू छनोट गर्नुपर्दछ । स्थानीय विषयलाई छुट्याइएको समयको परिधिभित्र रही तहगत र कक्षागत रूपमा राखिने विषयवस्तुहरूको टुङ्गो लगाउनुपर्दछ । विषयक्षेत्र वा विषयवस्तुको आवश्यकता पहिचान गर्ने क्रममा व्यावसायिक तथा गैरव्यावसायिक कस्तो क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिने हो सो समेत विचार पुऱ्याउनुपर्दछ । विषयवस्तुको छनोट गर्दा सिकारुको सिकाइको गति तथा आवश्यकतालाई विशेष ध्यान दिनुपर्छ ।

(ख) उद्देश्य निर्धारण

आवश्यकताको पहिचान गरिसकेपछि दोस्रो चरणमा यो कार्य गर्नुपर्दछ । यो कार्य प्राज्ञिक र प्राविधिक दुवै भएकाले यस कार्यमा उपलब्ध भएसम्म विषयवस्तुको ज्ञाता, शिक्षक/प्राध्यापक, पाठ्यक्रमसम्बन्धी जानकारी भएको व्यक्ति आदिको संलग्नता हुनुपर्दछ । उद्देश्यहरू SMART (Scientific, Measurable, Achievable, Realiable and Time bond) बनाउने प्रयास गर्नुपर्दछ । उद्देश्यहरू तयार गर्दा निम्नलिखित कुराहरूलाई विशेष रूपमा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ :

- **विद्यार्थीहरूको उमेर** : कुन उमेर समूहका लागि पाठ्यक्रम तयार गर्न लागिएको हो, त्यसलाई ध्यान दिनु जरुरी हुन्छ । विभिन्न उमेर समूहका बालबालिकाहरूको सिकाइको स्तर र सिक्ने तरिका फरक हुन्छ । जस्तै: ५/६ वर्षका बालबालिकाहरूलाई व्यावसायिक सीप सिक्ने खालका उद्देश्यहरू राखियो भने पूरा हुँदैनन् किनभने त्यो उमेरका बालबालिकाहरूले व्यावसायिक सीप सिक्न सक्तैनन् तर उपल्ला कक्षामा व्यावसायिक सीप सिक्ने उद्देश्यहरू राख्न सकिन्छ ।
- **बालमनोविज्ञान** : उद्देश्यको निर्धारण गर्ने क्रममा बालबालिकाहरूको मनोविज्ञानका लागि पनि ख्याल गरिनुपर्दछ । कुन उमेर, कक्षा वा तहका विद्यार्थीहरूको कस्तो मनोविज्ञान रहेको हुन्छ भन्ने

कुराहरूलाई पाठ्यक्रम विकास गर्ने क्रममा ध्यानदिनुपर्दछ । जस्तै: १० वर्षसम्मका बालबालिका चन्चले र चकचके स्वभावका हुन्छन् । उनीहरूलाई सामाजिक चालचलन, नियम, परम्परा, उचनिच आदिको कुनै मतलब हुँदैन । त्यसैले त्यस उमेरका बालबालिकाहरूलाई सामाजिक नियम पूर्ण रूपमा पालना गराउने प्रकारको उद्देश्य राखियो भने पूरा नहुन सक्छ ।

- **बालबालिकाको सिकाइस्तर** : एउटै उमेर र एउटै कक्षाका सबै बालबालिकाहरूको एकै प्रकारको सिकाइस्तर हुँदैन । उनीहरू सबैले एउटै तरिकाले पनि सिक्न सक्दैनन् । अझ उमेर, कक्षा, तहगत रूपमा सिकाइस्तर फरकफरक हुने निश्चित नै छ । पारिवारिक पृष्ठभूमिले पनि बालबालिकाहरूको सिकाइस्तरमा फरक पार्दछ । त्यसैले पाठ्यक्रमको उद्देश्य तयार गर्ने क्रममा सकेसम्म विभिन्न सिकाइस्तर भएका बालबालिकाहरूका लागि उपयुक्त हुने गरी तयार गर्ने प्रयास गर्नुपर्दछ ।
- **कक्षा/तह** : पाठ्यक्रम कुन कक्षा वा तहका लागि तयार गरिएको हो भन्ने कुरा त्यसमा समावेश गरिने उद्देश्यको स्तरमा पनि भर पर्दछ । तहगत र कक्षागत उद्देश्यमा राखिने क्रियापदहरूमा पनि फरक पर्न सक्छ । तहगत उद्देश्य सामान्य (Vague) हुन्छन् भने कक्षागत उद्देश्य त्यसको तुलनामा बढी विशिष्टीकृत (Specific) हुन्छन् । तल्ला कक्षा वा तहका उद्देश्यहरू सजिला प्रकृतिका हुन्छन् भने माथिल्लो कक्षा वा तहको उद्देश्यहरू तल्ला कक्षा वा तहको तुलनामा कठिन हुन्छन् । कक्षागत वा तहगत उद्देश्य बनाउँदा कुन कक्षा वा तहका लागि बनाइएको हो, त्यसलाई ध्यान दिनुपर्दछ भने एक कक्षा र अर्को कक्षा वा एक तह र अर्को तहबीचको लम्बीय क्रम (Vertical sequence) तथा अरू विषयहरूसँगको क्षितिजीय क्रम (Horizontal sequence) पनि ख्याल गरिनुपर्दछ ।
- **विषयवस्तुको प्रकृति** : उद्देश्यको निर्धारण गर्दा अध्ययन अध्यापन गर्ने विषयवस्तुको प्रकृतिमा पनि भर पर्दछ । कुनै विषयवस्तुबाट ज्ञान मात्र हासिल गर्न सकिन्छ भने त्यस्तो प्रकृतिको विषयवस्तुबाट सीप तथा अभिवृत्ति तहको उद्देश्य बनाइयो भने त्यो उद्देश्य पूरा हुन सक्दैन । त्यसैले उद्देश्य तयार गर्ने क्रममा विषयवस्तुको प्रकृतिलाई पनि ध्यान दिनुपर्दछ ।
- **स्रोत र साधन** : पाठ्यक्रममा उद्देश्य समावेश गर्न तर उक्त उद्देश्य हासिल गर्न आवश्यक पर्ने स्रोत साधन जुटाउन नसक्ने हो भने त्यस्तो उद्देश्य राख्नु र नराख्नुमा केही अर्थ रहँदैन । स्रोत र साधन भौतिक, आर्थिक, शैक्षिक आदि हुन्छन् । जस्तै: "क्रिकेट खेल खेल्न सक्ने छन्" भन्ने एउटा उद्देश्य राखियो भने उक्त उद्देश्य पूरा गर्नका लागि सर्वप्रथम क्रिकेट खेल्न मिल्ने मैदान (भौतिक स्रोत) को आवश्यकता पर्दछ । त्यसलाई क्रिकेटबल, ब्याट, क्रिकेट सिकाउने शिक्षक आदि आवश्यक पर्दछ । भौतिक र शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था गर्न पुँजी (आर्थिक) को आवश्यकता पर्दछ । उल्लिखित स्रोतमध्ये कुनै एकको मात्र अभावमा पनि उक्त उद्देश्य पूरा गर्न सकिँदैन । त्यसैले पाठ्यक्रम बनाउने क्रममा स्रोत र साधनको उपलब्धतालाई पनि ध्यान दिनुपर्दछ ।

उल्लिखित कुराहरूका आधारमा सर्वप्रथम तहगत उद्देश्यहरू बनाउनुपर्दछ । तहगत (आधारभूत) उद्देश्यहरू तयार गरिसकेपछि त्यसलाई आधार बनाएर कक्षागत उद्देश्य बनाउनुपर्ने हुन्छ । पाठ्यक्रमलाई विस्तृत गर्न आवश्यक भएमा विषयवस्तुको क्षेत्रको आधारमा क्षेत्रगत वा एकाइगत उद्देश्य र पाठगत उद्देश्यसम्म पनि विशिष्टीकृत गर्न सकिन्छ ।

(ग) विषयवस्तुको छनोट र पाठ्यक्रमको खाकाको तयारी

पाठ्यक्रम विकासको सिद्धान्तअनुसार उद्देश्यको निर्धारण गरिसकेपछि उक्त उद्देश्य पूरा गर्न कुनकुन विषयवस्तुको आवश्यकता पर्दछ, त्यसको छनोट गर्नुपर्ने हुन्छ । तर पाठ्यक्रम बनाउँदा आफ्नो अनुकूलता हेरी उद्देश्य र विषयवस्तुसँगसँगै पनि तयार गर्न सकिन्छ । विषयक्षेत्र भने आवश्यकता पहिचान गर्ने क्रममा नै छनोट गर्न उपयुक्त हुन्छ । विषयक्षेत्रका विषयवस्तुहरू मात्र तहगत र कक्षागत रूपमा उद्देश्य निर्धारणपछि वा उद्देश्य निर्धारणसँगसँगै छनोट गर्नुपर्दछ ।

स्थानीय आवश्यकताका विषयवस्तु पनि अनेकौँ हुन सक्छन् । विद्यालयको स्रोत र साधनलाई ध्यान दिएर विद्यार्थीको चाहना र आवश्यकताका एकभन्दा बढी विषयक्षेत्र पनि छनोट गर्न सकिन्छ । एकभन्दा बढी विषयक्षेत्र एउटा विद्यालयमा पठनपाठन गर्न सम्भव नभएमा त्यस समुदायले सबैभन्दा बढी आवश्यकता ठानेका विषयक्षेत्रको छनोट गरी त्यसैबाट विषयवस्तुको चयन गर्नुपर्दछ । विषयक्षेत्रको चयन गर्ने क्रममा व्यावसायिक, अर्धव्यावसायिक, व्यवसायोन्मुख, गैरव्यावसायिक कस्तो छनोट गर्ने हो, सोको आवश्यकता र स्रोत साधनका आधारमा व्यापक छलफल गर्नुपर्दछ । हाम्रो देशमा निम्नानुसारका सम्भावित विषयक्षेत्र हुन सक्छन् :

(अ) **व्यावसायिक क्षेत्र**

कृषि : विभिन्न अन्नबालीहरू, चिया, सनपाट, उखु, कफी, अलैँची,फलफूल खेती (सुन्तला, स्याउ, भुइँकटर, आँप, कटहर, लिची आदि) तरकारी खेती (काउली, मुला, साग, गोलभेँडा, सिमी, फर्सी, बैगुन (भान्टा), रामतोरिया, बन्दा, आलु, स्कुस, तरुल, अदुवा आदि)

पन्छी तथा पशुपालन : कुखुरा, हाँस, बाख्रा, भैँसी, गाई, भेडा, च्याङ्ग्रा, चौँरी आदि ।

उद्योग : घरेलु तथा कुटीर उद्योगहरू (ढाका, करुवा, खुकरी, डोको, डालो, सुकुल, गुन्द्री, मान्द्रो आदि बनाउने, घरेलु कपडा बनाउने, राडीपाखी, गलैँचा बनाउने, मैन बत्ती बनाउने, सिन्के धूप बनाउने, डकर्मी, सिकर्मीलाई तालिम) मझौला तथा ठूला उद्योगहरू आदि ।

पर्यटन : पर्यटन स्थलहरूको विकास, टुरिस्ट गाइड तालिम, होटल व्यवस्थापन ट्रेकिङ, पर्वतारोहण, राफ्टिङ आदि ।

व्यापार : स्थानीय स्तरमा उत्पादित सामानहरूको व्यापार ।

अन्य आर्यआर्जनका क्षेत्रहरू : जडीबुटी सङ्कलन तथा प्रशोधन, वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी जानकारी र सीप विकास, कम्प्युटर तालिम, ड्राइभिङ, इलेक्ट्रोनिक्स, प्लम्बर, अटोवर्कसप, रेडियो, टिभी, मोबाइल सेट मर्मत आदि ।

(आ) **अन्य क्षेत्र**

भौगोलिक : स्थानीय परिवेशको धरातलीय स्वरूप, हावापानी, मौसम आदि ।

प्राकृतिक : स्थानीय परिवेशको वनजङ्गल रूखबिरुवा, खोला, नदी, ताल, पोखरी, जडीबुटी, जीवजन्तु, राष्ट्रिय निकुञ्ज आदि ।

सांस्कृतिक : स्थानीय चाडपर्व, वेषभूषा, रहनसहन, मेलापर्व, गीत, सङ्गीत, बाजा, कला, जात्रा, उत्सव, महोत्सव आदि ।

ऐतिहासिक : ऐतिहासिक स्थलहरू, वस्तुहरू, ऐतिहासिक व्यक्तित्वहरू, प्राचीन स्मारकहरू, स्थानीय समुदायको इतिहास, ऐतिहासिक ग्रन्थ आदि ।

पूरातात्त्विक : मठमन्दिर, पाटीपौवा, चैत्य, स्तूप, विहार, पुराना दरबार, शिलालेख, ताम्रपत्र आदि ।

धार्मिक : स्थानीय स्तरमा मनाइने विभिन्न धर्महरू, धार्मिक सहिष्णुता र सद्भाव, धार्मिक क्रियाकलाप, धार्मिक स्थल आदि ।

जातजाति : स्थानीय समुदायका आदिबासी, जनजाति, लोपोन्मुख जाति, दलित तथा पिछडिएका जाति र उनीहरूको रहनसहन, संस्कार आदि ।

भाषाभाषी : स्थानीय स्तरमा बोलिने भाषाभाषी र तिनीहरूको संरक्षण आदि ।

सामाजिक सङ्घसंस्था : स्थानीय स्तरका क्लब, सरकारी तथा गैरसरकारी एवम् समुदायमा आधारित सङ्घसंस्थाहरू आदि ।

राजनीतिक : स्थानीय निकायको संरचना (गाउँ विकास समिति, नगरपालिका, जिल्ला विकास समिति स्थानीयस्तरका राजनीतिक दलहरू आदि ।)

शैक्षिक : स्थानीय स्तरका विद्यालय, क्याम्पस, साहित्य, पत्रपत्रिका, साक्षरता कार्यक्रम, शैक्षिक जागरण र चेतनासम्बन्धी कार्यक्रम आदि ।

स्वास्थ्य र सरसफाइ : फोहोरमैला व्यवस्थापन, स्वच्छ खानेपानी, शौचालय, ढल निकास, अस्पताल, स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी, प्राथमिक उपचार, सामुदायिक स्वास्थ्य आदि ।

वातावरण : भूक्षय, वृक्षरोपण, प्राकृतिक प्रकोप, वनजङ्गल संरक्षण आदि ।

यातायात : ट्राफिक नियम, बाटोघाटोको निर्माण तथा संरक्षण, यातायातका साधनहरू आदि ।

माथि दिइएका विषय क्षेत्रहरू उदाहरण मात्र हुन् । यी बाहेक स्थानीय परिवेशमा अनेकौँ विषयक्षेत्र र विषयवस्तु हुन सक्छन् । तिनीहरूमध्येबाट आवश्यकता हेरी एक वा सोभन्दा बढी पनि छनोट गरी पाठ्यक्रमको संरचनामा ढालेर पठनपाठन गर्न सकिन्छ ।
विषयक्षेत्र छनोट गरिसकेपछि उद्देश्यको आधारमा विषयवस्तुहरू छनोट गर्नुपर्दछ । विषयवस्तुको छनोट गर्दा पनि कक्षा, तह, विद्यार्थीको उमेर, सिकाइस्तर, मनोविज्ञान, उपलब्ध स्रोत र साधन, समय आदिलाई ध्यान दिनुपर्दछ ।

हाम्रो मुलुकमा स्थानीय पाठ्यक्रमसम्बन्धी अवधारणा नौलो भएकाले स्थानीय तहका लागि पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयन कसरी गर्ने भन्नेबारेमा केही असहजता अनुभव हुन सक्छ । पाठ्यक्रम भनेको पठनपाठनलाई मार्गनिर्देश गर्ने खाका हो । पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले पाठ्यक्रम निर्माण गर्दा हरेक विषयको तहगत उद्देश्य, क्षेत्र, कक्षागत उद्देश्य, विषयवस्तु, शिक्षणसिकाइ प्रक्रिया, विद्यार्थी मूल्याङ्कन जस्ता कुरा निर्दिष्ट गरेर पाठ्यक्रम तयार गर्दछ । स्थानीय तहबाट यस्तै स्वरूपको पाठ्यक्रम निर्माण नहुन सक्छ । तर पठनपाठन सुचारु रूपले अगाडि बढाउन पठनपाठन गर्ने विषयवस्तु र पठनपाठनको प्रक्रिया (शिक्षणसिकाइ प्रक्रिया) को खाका भने तयार गर्नु आवश्यक हुन्छ । स्थानीय तहबाट तयार गरिएको यस्तो खाकालाई स्थानीय पाठ्यक्रमका रूपमा लिन सकिन्छ । माथि उल्लिखित क्षेत्रअन्तर्गत रहेर निम्नानुसारका विषयवस्तु समावेश गरी स्थानीय पाठ्यक्रमको खाका तयार गर्न सकिन्छ :

१. **स्थानीय कृषि व्यवसाय** : तरकारी खेती (गोलभेँडा, काउली, भन्टा, आलु, खुर्सानी, बन्दाकोभी आदि), करेसाबारी, चिया खेती, कफी खेती, स्याउ खेती, सुन्तला खेती, जुनार खेती, माछापालन, कुखुरापालन, भेडापालन, मौरीपालन आदि ।)
२. **स्थानीय उद्योग व्यवसाय** : बाँस तथा चोयाको काम, माटाको काम, कागजको काम, ऊन कताइबुनाइ, पर्यटन व्यवसाय आदि ।
३. **स्थानीय भाषा संस्कृति** : मातृभाषा, मठमन्दिर, चैत्य, स्तूप, मस्जिद, गीत, नृत्य, बाजा आदि ।

सूचीबद्ध गरिएका विषयमध्येबाट सबभन्दा उपयोगी विषय स्थानीय विषयका रूपमा छनोट गर्नुपर्छ । अब स्थानीय क्षेत्रमा उपलब्ध सम्बन्धित विषयका विज्ञ वा व्यवसायीको सहयोगमा त्यस विषयभित्र शिक्षणसिकाइ गरिने क्षेत्र ठम्याउनु आवश्यक हुन्छ । उदाहरणका लागि तरकारी खेतीअन्तर्गत शिक्षण सिकाइका क्षेत्र निम्नानुसार हुन सक्छन् :

- स्थानीय जातका तरकारीको परिचय, तरकारी खेतीको महत्त्व, तरकारी बालीमा लाग्ने रोग, कम्पोस्ट मल, जैविक मल, तरकारीको बजार, तरकारी खेती गर्ने तरिका र तरकारी खेती गर्ने अभ्यास ।
- विषय क्षेत्र निर्धारणपछि सम्बन्धित विषयका विज्ञ वा व्यवसायीको सहयोगमा विभिन्न कक्षामा शिक्षणसिकाइ हुने विषयवस्तु पनि ठम्याउनुपर्ने हुन्छ । उदाहरणका लागि प्राथमिक तहको तरकारी

खेती विषयको स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गर्नुपर्‍यो भने तल दिएअनुसार गर्न सकिने छ । तरकारी खेती विषयमा ठम्याइएका माथिका क्षेत्रभित्र कक्षा १-५ मा निम्नानुसारका विषयवस्तु राख्न सकिन्छ

विषय क्षेत्र	कक्षा १	कक्षा २	कक्षा ३	कक्षा ४	कक्षा ५
स्थानीय जातका तरकारीको परिचय	विभिन्न तरकारीको नाम	स्थानीय जातका तरकारीको सामान्य परिचय	स्थानीय तरकारीको परिचय	स्थानीय तरकारीको परिचय	स्थानीय स्तरमा नयाँ खेती गर्न सकिने तरकारीको परिचय
तरकारीको महत्त्व	स्वास्थ्य राम्रो हुने	स्वस्थ राम्रो हुने	स्वास्थ्य राम्रो हुने, आम्दानी हुने	तरकारी खेतीका फाइदा	तरकारी खेतीका फाइदा
तरकारी बालीमा लाग्ने रोग	आँखाले देखिने किराको प्रकोप	आँखाले देखिने किराको प्रकोप	स्थानीय तरकारी बालीमा लाग्ने रोग	स्थानीय तरकारी बालीमा लाग्ने रोग र रोकथाम	स्थानीय तरकारी बालीमा लाग्ने रोग र उपचार
तरकारीको बजार	स्थानीय तरकारी फल्ने र बिक्री गर्ने ठाउँको जानकारी	स्थानीय हाट बजारको परिचय	तरकारी बजार (कालिमाटी, नारायणगढ, पोखराको सामान्य जानकारी	माग हुने क्षेत्र र मागको महत्त्व	मूल्य निर्धारण गर्ने तरिका
कम्पोस्ट मल	कम्पोस्ट मलको चिनारी	कम्पोस्ट मलको चिनारी	कम्पोस्ट मलको महत्त्व	कम्पोस्ट मल निर्माण गर्ने तरिका	कम्पोस्ट मल निर्माण गर्ने तरिका
तरकारी खेती गर्ने तरिका	मल, बिउ, ज्यावलको परिचय	मल, बिउ, ज्यावलको परिचय	रोप्ने, गोड्ने र बाली उठाउने तरिका	तरकारी खेती गर्ने तरिका	तरकारी खेती गर्ने तरिका
अभ्यास/अवलोकन	तरकारी बारीमा काम गरेको हेर्न अवलोकन भ्रमण	तरकारी बारीमा काम गरेको हेर्न अवलोकन भ्रमण	किसान वा माथिल्लो कक्षामा विद्यार्थीलाई काममा सहयोग	तरकारीका बिरुवा उमार्ने, सार्ने, गोड्ने र तरकारी टिप्ने	तरकारीका बिरुवा उमार्ने, सार्ने, गोड्ने र तरकारी टिप्ने

कक्षागत विषयवस्तुको निर्धारणपछि प्रत्येक विषयवस्तुका लागि लाग्ने सरदर समय पनि छुट्याउनुपर्दछ । समय छुट्याउँदा कुनै विषयवस्तुलाई अनावश्यक धेरै समय खर्च हुने र कुनै विषयवस्तुलाई समय नपुग्ने समस्या आउँदैन । विषयवस्तुका लागि समय निर्धारण गर्दा त्यस विषयवस्तुभित्र कति पठनपाठन गर्ने र कसरी पठनपाठन गर्ने भन्ने कुरालाई ख्याल गर्नुपर्दछ । उदाहरणका लागि कक्षा १ को 'विभिन्न तरकारीको नाम' भन्ने विषयवस्तुमा विद्यार्थीले जानकारी गर्ने तरकारीको नाम कतिओटा हुने, १० ओटा कि ३० ओटा । तरकारीको नामका बारेमा शिक्षणसिकाइ गर्दा कक्षामै तरकारी देखाएर शिक्षणसिकाइ गर्ने कि तरकारी बारीमा लगेर शिक्षण सिकाइ गर्ने । यी कुराले पाठनपाठनका विषयवस्तुका लागि आवश्यक समय घटबढ

हुन्छ । त्यसैले पठनपाठनका विषयवस्तुको समय निर्धारण गर्दा विषयवस्तुलाई विस्तृत गरेर र शिक्षणसिकाइ प्रक्रिया एकिन गरेर मात्र गर्नु व्यावहारिक हुन्छ । उदाहरणका लागि तरकारी खेतीमा कक्षा १ का लागि निर्धारण गरिएका विषयवस्तुको विस्तृतीकरण शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया र त्यसका लागि लाग्ने सरदर समय निम्नानुसार हुन सक्छ :

विषय क्षेत्र	**विषयवस्तु**	**विषयवस्तुको विस्तृतीकरण**	**शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया**	**अनुमानित समय**
स्थानीय जातका तरकारीको परिचय	विभिन्न तरकारीको नाम	रायो, चम्सुर, पालुङ्गो, काउली, बन्दाकोपी, मुला, आलु, पिँडालु, काँक्रा, फर्सी, घिरौँला, लौका, बोडी, सिमी, गोलभँडा आदि ।	तरकारी प्रदर्शन गरेर कक्षामा छलफल	३० पिरियड
तरकारीको महत्त्व	स्वास्थ्य राम्रो हुने	हरिया सागपातको परिचय, रतन्धोको परिचय, रतन्धोको रोकथाम	हरिया सागपात प्रदर्शन, रतन्धोको अभिनय र छलफल	१३ पिरियड
तरकारी बालीमा लाग्ने रोग	आँखाले देखिने किराको प्रकोप	लाई, कमिला (राता) पतेरो, खुम्ले किरा, झुसिले किरा आदि ।	तरकारी बारीमा किसानसँग छलफल	२० पिरियड
कम्पोस्ट मल	कम्पोस्ट मलको चिनारी	कम्पोस्ट मलको चिनारी	कम्पोस्ट मल प्रदर्शन गरी कक्षामा छलफल	१० पिरियड
तरकारी खेती गर्ने तरिका	मल, बिउ, ज्यावलको परिचय	मल : गोबर, बङ्कौँला, सुली, बिउ : रायो, मुला, काँक्रा, फर्सी, लौका, घिरौँला, आलु ज्यावल : कुटो, कोदाली, डल्लेठो	मल, बिउ, ज्यावल प्रदर्शन गरेर कक्षामा छलफल	१५ पिरियड
अभ्यास/अवलोकन	तरकारी बारीमा काम गरेको हेर्न अवलोकन भ्रमण	अवलोकन : छ पटक बिउ छरेको र बिरुवा सारेको गोडेको, बिरुवामा फल लागेको तरकारी टिपेको अवलोकन	तरकारी बारीको अवलोकन गराएर त्यहाँ कसरी काम गरिने रहेछ भनेर छलफल	४० पिरियड

सुरुसुरुमा उल्लेख गरिएअनुसारको खाका तयार गर्न अलमल भयो भने कम्तीमा विषय क्षेत्र र ती विषय क्षेत्रमा लाग्ने अनुमानित समय निर्धारण गरेर भए पनि पठनपाठन अगाडि बढाउँदै जानुपर्दछ र यस्तो खाका पनि बनाउँदै जानुपर्दछ । पठनपाठनका क्रममा विषयवस्तुका विविध कुराको जानकारी हुँदै जान्छ । ती कुरालाई सम्बन्धित विषय क्षेत्रमा समेट्नुपर्दछ । धेरै विद्यार्थीले अप्ठ्यारो महसुस गरेको विषयवस्तुलाई विभिन्न प्रक्रियाबाट शिक्षणसिकाइ गरिनुपर्दछ । यति गर्दा पनि यस्तो विषयवस्तु विद्यार्थीमा सिकाइ भएको पाइएन भने त्यस्तो विषयवस्तु पाठ्यक्रमबाट हटाउनुपर्दछ । पाठ्यक्रम निरन्तर परिमार्जन भइरहन्छ । पाठ्यक्रम निर्माण गरी त्यसलाई शिक्षणसिकाइ गरेर कार्यान्वयन गर्ने तथा कार्यान्वयनको अनुभवबाट परिमार्जन गर्दै जाँदा पूर्ण स्वरूपको सान्दर्भिक पाठ्यक्रम तयार हुँदै जान्छ ।

प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (कक्षा १-५) को प्रावधानअनुसार सामाजिक अध्ययन, शारीरिक शिक्षा र सिर्जनात्मक कलाका विषयमा स्थानीय तहका लागि छुट्याइएको २० प्रतिशत अंशको स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गर्न भने केही सजिलो हुन सक्छ । यी विषयमा पठनपाठनका विषय क्षेत्र केन्द्रबाटै छुट्याइएका छन् । स्थानीय तहका लागि छुट्याइएको समयको परिधिभित्र रहेर उल्लिखित तीन विषयअन्तर्गतका विषय क्षेत्रमा स्थानीय विषयवस्तु थप गरेर पठनपाठन गराउनु आवश्यक छ । ती तीन विषयमा छुट्याइएका विषय क्षेत्रसँग स्थानीय आवश्यकताको विषयवस्तु मेल नखाने भए छुट्टै खाका तयार गर्न पनि सकिन्छ । यसको पठनपाठनको समय भने सम्बन्धित विषयको जम्मा समयको २० प्रतिशत मात्र हुनुपर्दछ । आधारभूत तह (कक्षा ६-८) मा परीक्षणका लागि स्वीकृत पाठ्यक्रममा पनि माथि उल्लेखित विषयवस्तुमा नै वार्षिक १७५ घन्टीका लागि हुने गरी पाठ्यक्रम विकास गरेर कार्यान्वयनमा ल्याउनुपर्दछ ।

(घ) शैक्षिक सामग्री

शैक्षिक सामग्रीले सिकाइलाई सहज र सजिलो बनाउँछ । शैक्षिक सामग्री प्रयोग गर्नाले शिक्षकलाई पनि सिकाउन सजिलो हुन्छ भने विद्यार्थीहरूले पनि सजिलोसँग सिक्न सक्छन् । पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको उद्देश्यअनुरूपको विषयवस्तु र विषयवस्तुअनुसारको शैक्षिक सामग्री आवश्यक पर्दछ । शैक्षिक सामग्री विषयवस्तु र स्थानीय परिवेशअनुसार फरकफरक हुन सक्छन् । शैक्षिक सामग्री भन्नाले धेरैजसो मानिसहरूले पैसा लगाएर बजारमा किन्नुपर्ने वस्तुलाई मात्र बुझ्ने गरेको देखिन्छ । विषयवस्तुको प्रकृतिलाई हेरेर धेरैजसो शैक्षिक सामग्री स्थानीय स्तरमा नै विनामूल्य पनि सङ्कलन वा निर्माण गर्न सकिन्छ । यसमा शिक्षक भने केही सक्रिय हुनु जरुरी छ । यसमा पनि सबै शैक्षिक सामग्री शिक्षकले नै सङ्कलन गर्ने वा बनाउने गर्नुपर्दैन । विद्यार्थीहरूलाई पनि शैक्षिक सामग्री सङ्कलन र निर्माण कार्यमा लगाउन सकिन्छ । कतिपय शैक्षिक सामग्री त एकपटक सङ्कलन वा निर्माण गरिसकेपछि धेरै वर्षसम्म उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ । त्यसका लागि शैक्षिक सामग्री सुरक्षित तरिकाले राखिनुपर्दछ ।

स्थानीय पाठ्यक्रमका लागि त शैक्षिक सामग्री स्थानीय स्तरमा नपाउने कुरै हुँदैन । पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने समयमा कुन विषयवस्तु सिकाउन कस्तो शैक्षिक सामग्री आवश्यक पर्दछ । त्यो कुरा पनि उल्लेख भएमा शिक्षकलाई सामग्री निर्माण वा सङ्कलन गर्न सजिलो हुन्छ । पाठ्यक्रममा यसलाई छुट्टै रूपमा राख्न सम्भव भएन भने पनि शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापसँगै पनि उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

सामान्यत: शैक्षिक सामग्रीहरूलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

- **ठोस/वास्तविक वस्तु** (Real Object) : मानिस वा कुनै पनि मेसिन वा औजारबाट नबनाई प्राकृतिक रूपमै उपलब्ध सामग्रीलाई ठोस वस्तु भन्ने गरिन्छ । जस्तै : विद्यार्थीलाई 'सुन्तला' को अवधारणा दिन शैक्षिक सामग्रीको रूपमा साँच्चैको सुन्तला उपयोगमा ल्याइयो भने त्यसलाई ठोस वस्तु भनिन्छ । शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापमा यस्तो ठोस वस्तुको उपयोग गर्न सकेमा सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ । त्यसैले शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्दा सकेसम्म ठोस वस्तुलाई उपयोगमा ल्याउने प्रयास गर्नुपर्दछ ।
- **नमुना** (Model) : ठोस वस्तु नपाइने अवस्थामा वा प्रयोग गर्न नसकिने अवस्थामा नमुना (Model) बनाएर वा सङ्कलन गरेर शैक्षिक सामग्रीको रूपमा उपयोग गर्नुपर्दछ । नमुना भन्नाले हेर्दा ठोस वस्तुजस्तै देखिने तर उक्त वस्तु साँच्चिकै नभएर अरू वस्तुबाट बनाइएको हुन्छ । जस्तै साँच्चिकै सुन्तला नपाइने अवस्थामा माटो, कागज आदिबाट सुन्तलाको जस्तै आकार बनाएर मिल्दो रङ लगाई सुन्तलाको अवधारणा दिन सकिन्छ । यस्तो वस्तुबाट पनि शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापलाई प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।
- **चित्र, तस्बिर** (picture/photo) : ठोस वस्तु र नमुना दुवै उपलब्ध नहुने अवस्थामा वस्तुको खिचिएको तस्बिर वा बनाइएको चित्र पनि शैक्षिक सामग्रीको रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । जस्तै :

सुन्तलाको धारणा दिँदा सुन्तला वा सुन्तलाको नमुना दुवै उपलब्ध भएन भने क्यामराले खिचिएको सुन्तलाको तस्बिर वा हातले नै बनाइएको सुन्तलाको चित्र शैक्षिक सामग्रीको रूपमा उपयोग गर्न सकिन्छ । यो ठोस वा नमुना जस्तो प्रभावकारी नभए पनि शैक्षिक सामग्रीविना शिक्षण गर्नुभन्दा यस्तो तस्बिर वा चित्र उपयोग गरेमा सिकाइलाई धेरै नै प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ ।

- **अन्य** : शैक्षिक सामग्रीको रूपमा ठोस, मोडेल, चित्र नै बढी उपयोगमा आउने भए पनि अन्य तरिका र माध्यम पनि शैक्षिक सामग्रीको रूपमा उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ । आजभोलि विद्युतीय सामग्रीहरू रेडियो, टिभी, कम्प्युटर (श्रव्यदृश्य सामग्री) आदिलाई पनि शैक्षिक सामग्रीको रूपमा प्रयोग गर्ने प्रचलन बढ्दै गएको देखिन्छ । यसबाहेक विभिन्न तालिका, चार्ट, ग्राफ आदि पनि शैक्षिक सामग्रीको रूपमा उपयोगमा ल्याउनुपर्दछ । कस्तो सामग्री उपयोगमा ल्याउने भन्ने कुरा पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको उद्देश्य, विषयवस्तुको प्रकृति, सामग्रीको उपलब्धता आदिमा पनि भर पर्दछ । पाठ्यक्रम तयार गर्ने समयमा विषयवस्तु चयन गर्दा शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धतालाई पनि ध्यान दिनुपर्दछ । विषयवस्तु चयन गर्न तर उक्त विषयवस्तुमा शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न पर्याप्त शैक्षिक सामग्री उपलब्ध हुन सक्दैन भने सिकाइ प्रभावकारी नहुन सक्छ । स्थानीय पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित हुँदा ठोस वस्तु जस्ता शैक्षिक सामग्री प्रयोग गरेर त्यसैका आधारमा पठनपाठन गराउनुपर्ने हुन्छ ।

(ङ) शिक्षणसिकाइ क्रियाकालप

स्थानीय पाठ्यक्रम बनाउने क्रममा कुन उद्देश्य पूरा गर्नका लागि कस्तो शिक्षणविधि वा शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप अपनाउँदा उपयुक्छ हुन्छ, त्यसका केही नमुनाहरू समेत समावेश गरिनुपर्दछ । कस्तो विधि अपनाउने भन्ने कुरा उद्देश्य, विषयवस्तुको प्रकृति, विद्यार्थी सङ्ख्या, कक्षाकोठाको वातावरण र व्यवस्थाका साथै शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता, विद्यार्थीको सिकाइस्तर र रुचि, शिक्षक स्वयम्को क्षमता र कौशल आदिमा भर पर्दछ । आजभोलि शिक्षणविधि भन्ने शब्दको सट्टा शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप शब्द बढी लोकप्रिय छ किनभने शिक्षण गरेर मात्र हुँदैन । शिक्षणसँगै विद्यार्थीले सिक्नु पनि पर्दछ ।

विद्यार्थीले सिकेन भने एकतर्फी शिक्षणको मात्र कुनै औचित्य हुँदैन । शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापमा प्रयोग गर्नुपर्ने शिक्षण विधिहरूमा व्याख्यान, प्रश्नोत्तर, छलफल, अवलोकन, अभिनय, प्रदर्शन, सोधखोज आदि उल्लेख गरिएको भए तापनि व्याख्यान विधि बढी प्रयोगमा ल्याइने गरेको देखिन्छ । तर यो विधि सिकाइका लागि त्यति प्रभावकारी मानिन्न । यो विधि शिक्षककेन्द्रित विधि भएकाले यसलाई सकेसम्म प्रयोगमा कम गर्नुपर्ने र तल्ला कक्षाहरूमा त प्रयोग नै नगर्ने धारणा आधुनिक शिक्षाविद्हरूको पाइन्छ । त्यसैले विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षणविधिमा जोड दिनुपर्ने विचार उनीहरूको रहेको छ । प्रत्येक विद्यार्थीले सिक्न सक्ने गरी शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नुपर्दछ । प्रत्येक विद्यार्थीहरूमा केही न केही प्रतिभा लुकेको हुन्छ । उक्त प्रतिभालाई बाहिर ल्याउने वातावरण तयार गरिदिनुपर्दछ । विद्यार्थीको दिमाग खाली वा शून्य हुन्छ, त्यसमा ज्ञान भरिदिनुपर्दछ भन्ने मान्यताबाट जानुहुँदैन भन्ने मान्यताको विकास भएको पाइन्छ । त्यसैले विद्यार्थीहरूलाई गरेर सिक (Learning by doing) भन्ने सिद्धान्तमा आधारित भएर सकेसम्म क्रियाकलापमा उनीहरूलाई नै संलग्न गराएर सिक्ने वातावरण बनाउने कार्य शिक्षकले गर्नुपर्दछ । सुनेको कुरा बिर्सिन्छ, देखेको कुरा सम्झिन्छ, गरेको कुरा सिकिन्छ भन्ने भनाइ रहेको छ । कक्षाकोठामा शारीरिक तथा मानसिक रूपमा अपाङ्ग र विभिन्न भाषिक समुदाय, समाजमा पछाडि परेका दलित, जनजाति आदि समुदायबाट आएका विद्यार्थीहरूलाई उनीहरू अनुकूल हुने गरी समावेशी शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

स्थानीय विषयको शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा बढी मात्रामा प्रत्यक्ष रूपमा अवलोकन गराउने, काम नै गर्न लगवाएर सिकाउने, विषयसँग सम्बन्धित स्थानीय व्यक्तिहरूसँग भेट गराउने, उनीहरूको कार्यालयमा लगेर सँगै काम सिकाउने, विषयसँग सम्बन्धित व्यक्तिलाई विद्यालयमा स्रोत व्यक्तिमा रूपमा बोलाएर सिकाउन लगाउने गर्न सकियो भने शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप प्रभावकारी हुने छ । विद्यालयमा लामो समय विदा भएको अवस्थामा समेत समुदायमा गएर सिक्ने वातावरण बनाइदिनुपर्छ ।

विद्यार्थीको सिकाइस्तर र मानसिक तथा शारीरिक अवस्था विषयवस्तुको प्रकृति हेरी प्रयोगात्मक कार्य, सोधखोज, अध्ययन भ्रमण र प्रतिवेदन प्रस्तुतीकरण, भूमिका अभिनय, समूह छलफल आदि विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापमा प्राथमिकता दिनुपर्दछ । आजभोलि विद्यार्थी मूल्याङ्कनलाई पनि शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापसँगै अभिन्न अङ्गको रूपमा लिने गरिएको छ । त्यसैले क्रियाकलापसँगै कुन विद्यार्थीले कसरी सिकिरहेको छ, सिक्यो वा सिकेन भन्ने कुराको पनि सँगै मूल्याङ्कन गर्दै जाने र नसिकेकाहरूलाई सुधारात्मक शिक्षण पनि गर्दै जानुपर्दछ । स्थानीय पाठ्यक्रमको शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापतर्फ कक्षाकोठामा मात्र सीमित गर्न हुँदैन ।

(च) विद्यार्थी मूल्याङ्कन

विद्यार्थीको सिकाइका बारेमा लेखाजोखा गर्ने कार्य नै विद्यार्थी मूल्याङ्कन हो । पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको उद्देश्य पूरा भयो भएन भन्ने जानकारी मूल्याङ्कनमार्फत गर्नुपर्दछ । विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गर्दा निर्माणात्मक र निर्णयात्मक दुई तरिकाले गर्ने गरिन्छ । यी दुवै प्रकारको मूल्याङ्कनका बारेमा छोटो परिचय तल दिइएको छ :

निर्माणात्मक मूल्याङ्कन (Formative Assessment)

शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप अभिन्न अङ्गको रूपमा लिई विद्यार्थीको सिकाइको लेखाजोखा गरिने प्रक्रिया नै निर्माणात्मक मूल्याङ्कन भनिन्छ । यसलाई सुधारात्मक मूल्याङ्कन/ निरन्तर मूल्याङ्कन आदि पनि भन्ने गरिन्छ । विद्यार्थीले केकति सिकिसकेका छन्, अब के सिकाउने, सिकाउन चाहेको कुरो सिके कि सिकेनन्, नसिकेका भए अब कुन तरिकाले सिकाउने भन्नेबारेमा जानकारी लिइने निर्माणात्मक मूल्याङ्कन हो । यसको माध्यमबाट विद्यार्थीको कमजोरी पत्ता लगाई थप सुधारात्मक शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नुपर्दछ । यस्तो मूल्याङ्कन प्रक्रियाको माध्यमबाट प्रत्येक विद्यार्थीको सिकाइस्तर तथा रुचि पत्ता लगाउन सजिलो हुने हुँदा सिकाइमा सुधार गर्न सहयोग पुग्छ । निर्माणात्मक मूल्याङ्कनमा पनि विभिन्न मूल्याङ्कनको साधन प्रयोग गर्न सकिने भए पनि अवलोकनलाई सबैभन्दा प्रभावकारी साधनको रूपमा लिने गरिन्छ । यस्तो मूल्याङ्कन प्रक्रिया सबै तह र कक्षाका विद्यार्थीहरूका लागि उपयोगी हुने भए पनि तल्ला कक्षाका विद्यार्थीहरूका लागि निर्माणात्मक मूल्याङ्कन अझ बढी प्रभावकारी हुन्छ । विशेष गरेर आधारभूत तहका विद्यार्थीहरूको निरन्तर रूपमा मूल्याङ्कन गरेर त्यसको अभिलेख समेत राखी त्यसैको आधारमा उदार कक्षोन्नति गर्नु राम्रो मानिन्छ । यसबाट विद्यार्थीको सिकाइमा सुधार हुनुको साथै साना बालबालिकाहरूलाई औपचारिक परीक्षा र त्यसबाट गरिने पास फेलको तनावबाट मुक्त गर्न सकिन्छ ।

निर्णयात्मक मूल्याङ्कन (Summative Assessment)

आवधिक रूपमा लिखित तथा मौखिक परीक्षा लिएर त्यसको आधारमा कक्षा चढाउने वा नचढाउने र विद्यार्थीहरूको स्थान निर्धारण गर्ने उद्देश्यले गरिने मूल्याङ्कनलाई निर्णयात्मक मूल्याङ्कन भनिन्छ । यस्तो मूल्याङ्कन प्रक्रियाबाट विद्यार्थीको सिकाइमा सुधार गर्ने अवसर कम हुन्छ । तर हाम्रो देशमा सबैभन्दा बढी यही निर्णयात्मक मूल्याङ्कन प्रक्रिया अपनाउने प्रचलन रहेको छ । यस्तो मूल्याङ्कन माथिल्लो तह र कक्षालाई उपयुक्त नै मानिए पनि साना उमेर र तल्ला तह तथा कक्षाका विद्यार्थीहरूका लागि यस्तो मूल्याङ्कन प्रत्युत्पादक पनि हुन सक्छ । यस्तो मूल्याङ्कन प्रक्रियामा प्राय:जसो परीक्षालाई मुख्य आधार बनाएर निर्णय लिइने हुँदा प्रश्नहरू उपयुक्त बनाउन नसकेको अवस्थामा, परीक्षा सञ्चालनको वातावरण

उपयुक्त नभएमा, परीक्षाको समयमा विद्यार्थीको शारीरिक तथा मानसिक अवस्था ठीक नभएमा त्यसबाट सही नतिजा ननिस्कन सक्छ । सही नतिजा आएन भने विद्यार्थीको मनोविज्ञानमा नकारात्मक असर पर्न सक्छ । त्यसबाट विद्यार्थीले पढाइमा ध्यान नदिने, विद्यालय नै छाड्ने, कुलतमा लाग्ने र आत्महत्या समेत गर्न सक्ने जस्ता अप्रिय घटना पनि घट्न सक्ने सम्भावना रहन्छ । त्यसैले विशेष गरेर साना कक्षाहरूमा यस्तो मूल्याङ्कन प्रक्रिया अपनाउन हुँदैन भन्ने धारणाको विकास भएको पाइन्छ । हाम्रो देशमा पनि विगत केही समय अघिदेखि आधारभूत तहका तल्ला कक्षामा निर्णयात्मक मूल्याङ्कन प्रणाली हटाई निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्ने र त्यसैको आधारमा उदार कक्षोन्नति गर्ने प्रचलन सुरु भएको छ ।

स्थानीय पाठ्यक्रममा पनि पाठ्यक्रम बनाउने समयमा नै कस्तो प्रकारको मूल्याङ्कन प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने हो, त्यसको खाका पाठ्यक्रममा नै उल्लेख गरिनुपर्दछ । निर्माणात्मक मूल्याङ्कन प्रणाली मात्र अवलम्बन गर्ने हो कि निर्णयात्मक मात्र अवलम्बन गर्ने हो वा दुवै मूल्याङ्कन प्रणालीलाई मिश्रित रूपमा अवलम्बन गरिने हो त्यस सम्बन्धमा पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गर्नुपर्दछ । कस्तो मूल्याङ्कन प्रक्रिया अपनाउने भन्ने कुरा विद्यार्थीको उमेर र विषयवस्तुको प्रकृतिमा पनि निर्भर गर्दछ । जुनसुकै प्रकारको मूल्याङ्कन प्रक्रिया अपनाए पनि मूल्याङ्कनको साधन विकास गर्ने क्रममा उद्देश्यलाई ध्यान दिनुपर्दछ । उद्देश्यले निर्धारण गरेअनुसारको मापन हुने गरी मूल्याङ्कनको साधन प्रयोग गर्नुपर्दछ । जस्तै : उद्देश्य अभिवृत्ति तहको तर मूल्याङ्कन साधन भने ज्ञान तहको मात्र बनाइयो भने सही रूपमा लेखाजोखा गर्न सकिँदैन ।
स्थानीय पाठ्यक्रममा विषयवस्तु प्राय: गरेर स्थानीय स्तरकै हुने हुँदा सैद्धान्तिकभन्दा प्रयोगात्मक पक्षलाई बढी जोड दिनुपर्दछ । तल्ला कक्षाहरूमा निर्माणात्मक मूल्याङ्कन प्रणाली र माथिल्ला कक्षाहरूलाई मिश्रित प्रणाली उपयुक्त हुन सक्छ । पाठ्यक्रम बनाउने समयमा विद्यार्थी मूल्याङ्कनसम्बन्धी विशेष ज्ञान भएको व्यक्तिलाई समेत सहभागी गराएर मूल्याङ्कन प्रणालीका बारेमा निर्क्योल गर्नु राम्रो हुन्छ । स्थानीय विषयमा विशेष गरेर उत्तीर्ण अनुत्तीर्ण गर्ने उद्देश्यले भन्दा पनि विद्यार्थीलाई के सिकाउन खोजिएको थियो । उक्त कुरा सिक्यो, सिकेन थप सिकाउन कस्तो क्रियाकलाप गराउन आवश्यक हुन्छ भन्ने उद्देश्यले मूल्याङ्कन गर्नु राम्रो हुन्छ ।

(छ) **समय निर्धारण** (**पाठ्यभार**)

औपचारिक शिक्षाको पाठ्यक्रम तयार गर्दा समयको पनि ख्याल गरिनुपर्दछ । स्थानीय विषयलाई छुट्याइएको समय अवधिभित्र रहेर विषयवस्तुको चयन गर्नुपर्दछ । उक्त विषयलाई साप्ताहिक रूपमा कति समय छुट्याइएको छ, सोको आधारमा एक शैक्षिक सत्रलाई कति घण्टा हुन्छ र सो समयावधिभित्र कति विषयवस्तु पठनपाठन गर्न सकिन्छ, त्यति नै विषयवस्तुहरू छनोट गर्नुपर्दछ । समग्रमा विषयवस्तु र समयको तालमेल मिलाइसकेपछि त्यसभित्र पनि कुन एकाइ वा पाठलाई अनुमानित कति समय चाहिन्छ, छुट्याउनु राम्रो हुन्छ । वर्षभरिमा विद्यालय खुल्ने दिन कति हो, खोलिएका दिनमध्ये कति दिन पठनपाठन गर्ने, परीक्षा सञ्चालनका लागि कति समय आवश्यक पर्छ, यी सबै कुरालाई विचार पुऱ्याएर पाठ्यक्रम निर्माणकै क्रममा शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप र मूल्याङ्कनका लागि अनुमानित समय (पाठ्यभार) विभाजन गर्न जरुरी हुन्छ । यसरी पाठ्यक्रम तयारीकै क्रममा समय विभाजन गर्न सकियो भने शिक्षकले वार्षिक, मासिक योजना बनाउन र विषयवस्तुको आधारमा एकाइ तथा पाठयोजना बनाउन सजिलो हुन्छ ।
स्थानीय पाठ्यक्रमको केही नमुना अनुसूचीमा दिइएको छ ।

४. स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणमा विभिन्न निकायको भूमिका

स्थानीय आवश्यकतामा आधारित शिक्षासम्बन्धी पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयनमा विभिन्न निकायको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहन्छ । तिनले गर्नुपर्ने कार्यहरूको सङ्क्षिप्त विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ :

(क) **विद्यालय तह**

शिक्षाका तीन सरोकारवालाहरू विद्यालय तहमै हुन्छन् । ती तीन सरोकारवालाहरूमा विद्यार्थी, शिक्षक र अभिभावक पर्दछन् । त्यस्तै विद्यालय एक संस्थाको रूपमा आउँछ भने शिक्षक, अभिभावक सङ्घ र विद्यालय व्यवस्थापन समिति पनि पर्दछ । शिक्षाका नीति नियम आदिले विद्यालयको सङ्गठन, व्यवस्थापन, सञ्चालन, अनुगमन, मूल्याङ्कनबाट निरन्तर प्रगतिउन्मुख बनाउने अङ्गको रूपमा यी समितिको भूमिकालाई स्पष्ट गर्न खोजेका छन् । तिनीहरूको भूमिका निम्नानुसार रहेका छन् :

(अ) **विद्यार्थी** : पाठ्यक्रम निर्माणमा करिब १० वर्षदेखि १५ वर्षसम्मका विद्यार्थीहरूको समूहलाई सम्मिलित गराउन सकिन्छ । कक्षा ५ देखि ८ सम्म अध्ययनरत विद्यार्थीहरूले बीचको शिक्षण अवधिको कुरा बुझ्न तथा बुझाउन मद्दत गरेका हुन्छन् । सम्बन्धित तहका विद्यार्थीहरू त निरन्तर सम्मिलित हुने वा गराउनुपर्ने समूह हुन् । उनीहरूको भूमिकालाई यसरी उल्लेख गर्न सकिन्छ:

- अध्ययनका कारण, स्थिति तथा अपेक्षाहरू बताउनु,
- अध्ययनका विषयवस्तुका पक्षहरूबारेमा कठिनाइ, रुचि, क्षमता, सरलता, सन्दर्भ, आवश्यकता आदिबारे आफ्नो स्वतन्त्र विचार अभिव्यक्त गर्नु र
- छलफल, सर्वेक्षण, अध्ययन, अनुसन्धान, योजना, कार्यक्रम, अन्तर्वार्ता आदिमा सक्रिय सहभागिता जनाउनु र आफ्नो अनुभव प्रकट गर्नु ।

(आ) **शिक्षकहरू** : विद्यार्थीहरूको उमेर, क्षमता, रुचि आदि व्यक्तिगत कुरा तथा उनीहरूको घरको अवस्था, विद्यालयको स्थिति, भित्री तथा बाहिरी वातावरण आदिलाई मनन गरी अध्ययन अध्यापनको वास्तविक स्थितिको बोध गराउने प्रमुख सरोकारवाला शिक्षकवर्ग नै हुन् । उनीहरूले नै पाठ्यक्रमको वास्तविक कार्यान्वयन गरेर त्यसको उद्देश्य पूरा गर्दछन् । यसर्थ उनीहरू नै पाठ्यक्रम निर्माण, परिमार्जन तथा परिवर्तनका कारक हुन् । उनीहरूले पाठ्यक्रम निर्माणमा निम्नानुसारको भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् :

- पाठ्यक्रमका विषयवस्तु र सिकाइप्रक्रियासम्बन्धी वस्तुस्थिति बुझ्न प्रयोग गरिने प्रक्रियामा सक्रिय सहभागिता जनाउने । आवश्यक प्रतिक्रिया दिने, राय, सुझाव दिने, प्रश्नावली, चेकलिस्ट, सर्वेक्षण फाराम आदि भर्ने, अन्तर्वार्तामा सहभागी भई सही प्रतिक्रिया अभिव्यक्त गर्ने तथा व्यक्तिगत तथा सामूहिक रूपमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा पाठ्यक्रम निर्माणमा सहभागिता जनाउने र व्यावसायिक प्रतिक्रिया अभिव्यक्त गर्ने ।
- आफ्नै सक्रियतामा वा निर्देशित रूपमा विद्यार्थी, अभिभावक तथा समुदायमा विभिन्न व्यक्ति, संस्था आदिबाट पाठयक्रमसम्बन्धी राय प्रतिक्रिया सङ्कलन, विश्लेषण र प्रतिवेदन दिने/लिने गरी प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न हुने ।
- विद्यार्थी/अभिभावकको आवश्यकता, स्थिति र पाठ्यक्रमका विषयवस्तु तथा सिकाइप्रक्रिया अनि सिकाइ सामग्रीबारे सामूहिक तथा पेसागत रूपमा आवश्यक संशोधनका लागि सक्रियता जनाउने ।
- विद्यार्थीको अध्ययन तथा प्रगतिबारेमा कक्षागत तथा विषयगत अभिलेखहरू अध्ययन गरी आवश्यक सूचना तथा जानकारी उपलब्ध गराउने, प्रतिवेदन दिने ।
- पाठ्यक्रम निर्माण समितिमा प्रतिनिधि पठाउने वा पेसागत सङ्घसङ्गठनमार्फत् आफैँ जाने ।
- समितिमा सक्रियता पूर्वककार्य गर्ने ।

(इ) **अभिभावक वर्ग:** अभिभावक नै आफ्ना सन्तानको प्रगति चाहने शिक्षाका प्रमुख सरोकारवाला हुन् । यो शिक्षकसँग सहकार्य गरेर र अलग्गै आफ्ना छोराछोरीको भलो हुने कार्यमा निरन्तर लागिरहने वर्ग पनि हो । यसर्थ उनीहरूले निम्नलिखित भूमिका निर्वाह गरेर पाठ्यक्रम निर्माणमा सहयोग गर्न सक्छन् :

- आफ्ना छोराछोरीको अध्ययनबाट अपेक्षा गरेका कुरा अभिव्यक्त गरेर
- विद्यार्थीका लागि आवश्यक विषयवस्तु र सिकाइ प्रक्रिया निर्धारणमा आफ्नो राय, सुझाव तथा प्रतिक्रिया दिएर
- विद्यालयमा गएर, कक्षामा शिक्षण गरेर र त्ससको अनुभव र अभिलेख आवश्यक व्यक्तिलाई उपलब्ध गराएर
- आआफ्नो व्यावसायिक क्षेत्रका कुरा आवश्यक समयमा विद्यार्थी शिक्षक तथा अन्य शिक्षासँग सम्बन्धित व्यक्तिहरूलाई आवश्यक ज्ञान, सीप सिकाएर तथा सूचना उपलब्ध गराएर
- मनोनयन वा छनोट भएका बखत प्रत्यक्ष संलग्न भई सक्रिय रूपमा पाठ्यक्रम निर्माणमा संलग्न भएर

(ई) **शिक्षक-अभिभावक सङ्घ** : शिक्षक अभिभावक सङ्घले बालबालिकाको अध्ययन, अध्यापन वा सिकाइ प्रक्रियाबारे एकआपसमा विचार आदानप्रदान गरेर पाठ्यक्रमका विषयवस्तु र पाठ्यक्रम कार्यान्वयन प्रक्रियाबारे हुने छलफलमा सामूहिक राय, सुझाव दिएर, प्रतिक्रिया व्यक्त गरेर, अन्तर्कियामा संलग्न भएर र यथार्थ जानकारी गराएर भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ ।

(उ) **विद्यालय व्यवस्थापन समिति** : विद्यालय व्यवस्थापन समितिले विद्यालय व्यवस्थापनका सिलसिलामा अनुभव गरेका पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका समस्या र समाधानका उपायबारे वास्तविकता वा यथार्थ कुरा सामूहिक रूपमा अभिव्यक्त गरेर आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ । समितिबाट प्रतिनिधित्व गर्ने अवस्थामा सक्रिय सहभागीको भूमिका पनि निर्वाह गर्न सक्छ ।

(ख) गाउँ विकास समिति/नगरपालिका तह

गाउँ विकास समिति/नगरपालिकाले पाठ्यक्रम निर्माणका लागि अप्रत्यक्ष रूपमा र कार्यक्रम नै सञ्चालन गरी प्रत्यक्ष रूपमा राम्रो भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ । त्यसमा पहिलो गाउँ शिक्षा समिति (गाशिस) वा नगर शिक्षा समिति (नशिस) र दोस्रोमा गाउँ विकास समिति (गाविस) र नगरपालिका (नपा) तहमा पाठ्यक्रम निर्माणमा भूमिका निर्वाह हुन सक्छ ।

(अ) **गाशिस : यस** समितिले सामूहिक रूपमा अभिभावकवर्गको आवश्यकता, चाहना र रुचिका विषय र विषयवस्तुबारे अभिमत प्रकट गरेर शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न राम्रो भूमिका निर्वाह गर्न सक्तछन् । यसरी समुदायको आफ्नो आवश्यकता र माग गाशिस मार्फत विद्यालय र त्यसमार्फत सम्बन्धित निकाय तथा स्थानीय निकाय र स्थानीय निकाय (गाविस/नपा) मार्फत कार्यक्रम, बजेट राखी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्रिय योगदान पुग्न सक्छ ।

(आ) **गाविस/नपा** : गाशिसको मागअनुसार एउटा विद्यालय वा आफ्नो क्षेत्रभित्रका लागि स्थानीय समुदायको आवश्यकता, चाहना र मागअनुसार स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणमा तल लेखिएअनुसार कार्य गर्न सकिन्छ :

- आफ्नो क्षेत्रभित्रका शिक्षक परिचालन गरी आवश्यक विशेषज्ञता भएका व्यक्तित्व बोलाई पाठ्यक्रम निर्माण समिति गठन गरी अगुवाई गर्ने
- विद्यालयहरूको बीचमा समन्वय गरी मिल्दो विषयवस्तुको पाठ्यक्रम तयार गर्न मद्दत गर्ने
- गाशिस/नशिसले तयार गरेका कार्यक्रमका लागि बजेट विनियोजन गरी प्रोत्साहनकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्ने
- सञ्चालित कार्यक्रमको अनुगमनकर्ता, सुपरिवेक्षण / निरीक्षणकर्ताको र मूल्याङ्कनकर्ताको भूमिका गाविस/नपाको हुन सक्छ
- आफ्नो स्रोत, साधन र समन्वयअनुरूप पाठ्यक्रमसम्बन्धी अध्ययनकर्ता, सोधकर्ता, अनुसन्धानकर्ता तथा यस्ता कार्यमा सहभागी हुने अंशियार/ हिस्सेदारको रूपमा पनि भूमिका खेल्न सक्छ जसबाट प्राप्त प्रतिवेदनका आधारमा आफ्नो भावी कार्यक्रम तय गर्न सकिन्छ

। शिक्षाका कार्यक्रमका साथै पाठ्यक्रम निर्माण, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा निरन्तर परिमार्जनका कार्य अघि बढाउन सकिन्छ ।

(ग) **स्रोत केन्द्र तह**

स्रोत केन्द्रले स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणमा निम्नलिखित भूमिका खेल्न सक्छ :

(अ) विद्यालयले सम्बन्धित कार्यका लागि माग गरेमा आफ्नो विशेषज्ञता उपयोग गरी सहयोग गर्न सक्छ ।

(आ) विभिन्न विद्यालयले सामूहिक रूपमा पाठ्यक्रम निर्माण कार्य थालेमा समन्वयकर्ता र संयोजन गर्न सहयोग गरी दुवै किसिमले सहयोग गर्न सकिन्छ ।

(इ) विद्यालयका शिक्षकहरूलाई पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयनसम्बन्धी तालिमको आवश्यकता भएमा उनीहरूलाई तालिम प्रदान गर्ने प्रशिक्षकको रूपमा स्रोतव्यक्तिले कार्य गर्न सक्छ ।

(ई) आफ्नो वा केन्द्रको अग्रसरतामा कार्यक्रम सञ्चालन गरिएमा वा स्रोत केन्द्रस्तरमा वा केही विद्यालयबाट सामूहिक कार्य सञ्चालन गर्न सहयोग मार्गमा नेतृत्वको भूमिका पनि निर्वाह गर्न सक्छ । यी अग्रसरता तालुक कार्यालय वा केन्द्र तथा क्षेत्रीय तहबाट निर्धारण भई कार्यक्रम राखेमा यसरी कार्यारम्भ र सञ्चालन गर्न सक्छ ।

(उ) केन्द्र वा क्षेत्रबाट कार्यक्रम तयार भएअनुसार स्रोतव्यक्तिले पाठ्यक्रम निर्माण, परिमार्जन कार्यमा अध्ययनकर्ता, प्रवर्तनकर्ता, अनुसन्धान तथा मूल्याङ्कन र अनुगमनकर्ताको हैसियतले पनि काम गर्न सक्छ । यसका साथै सानो कार्यमूलक अनुसन्धान जस्ता कार्यक्रम आफैँ योजना बनाएर समग्र कार्य सञ्चालक पनि हुन सक्छ । यसका साथै प्रतिवेदन तयार गरी प्रेषक, प्रचारक, प्रकाशक पनि हुन सक्छ ।

-3_ lhNnf tx

(अ) **जिल्ला शिक्षा कार्यालय** : जिल्ला पाठ्यक्रम विकास तथा समन्वय समिति (जिपाविसस) गठन र कार्य सञ्चालन गर्न तथा स्थानीय पाठ्यक्रम विकास, कार्यान्वयन, अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा पृष्ठपोषण प्राप्त गरी पुन: पाठ्यक्रम योजना तथा सुधारका निरन्तर कार्य सञ्चालन गर्न जिल्ला शिक्षा कार्यालय सक्रिय हुनु अनिवार्य छ । यसर्थ यस कार्यालयको निम्नलिखित भूमिका हुने गर्दछ :

- स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणका लागि आवश्यकता वा मागको यथाशक्य सर्वेक्षण गरी समितिलाई काम गर्ने वातावरण निर्माण गर्ने र पाठ्यक्रम निर्माणका लागि योजनाकारको भूमिका जिल्ला शिक्षा कार्यालयले निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- जिल्ला पाठ्यक्रम विकास तथा समन्वय समितिको नेतृत्व सम्हाल्ने र यसका लागि संयोजक र सङ्गठनकर्ताको हैसियतले व्यवस्थापकको भूमिका सम्हाल्नुपर्ने हुन्छ ।
- मानवीय स्रोत, भौतिक, आर्थिक तथा सूचना स्रोतसाधन उपलब्ध गराउने स्रोत सञ्चालकको भूमिका पनि जिशिकाको नै हुन्छ ।
- पाठ्यक्रम निर्माण कार्यको कार्यान्वयनकर्ता पनि जिशिका नै हुन्छ ।
- जिल्ला पाठ्यक्रम विकास तथा समन्वय समितिलाई आवश्यक पथप्रदर्शन गर्ने निर्देशक र कार्यलाई सधैँ ठीक मार्गमा राखिरहने नियन्त्रकको कार्य पनि जिशिकाको हुने गर्दछ ।

(आ) **जिल्ला शिक्षा समिति** : जिल्ला शिक्षा कार्यालयका प्रमुखको हैसियतले जिशिअले सिफारिस गरेका स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण कार्यका लागि सिफारिस तथा सुझाव दिने, कार्यको अनुगमन गर्ने, कार्यक्रममा लाग्ने खर्च अनुमोदन तथा पारित गर्ने र आवश्यकताअनुसार अन्य थप खर्च तथा कार्य अनुमोदन गरी स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन कार्यमा (अप्रत्यक्ष) सहभागिता जनाउने र सहायक वा सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने कार्य जिशिसको हो । त्यस्तै जिशिअको सिफारिसमा वा आवश्यक देखिएमा जिल्ला पाठ्यक्रम विकास तथा समन्वय समितिका कार्यको रेखदेख गर्न सक्छ ।

(इ) **जिल्ला पाठ्यक्रम विकास तथा समन्वय समिति :** यस समितिले स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माता, प्रयोगकर्ता र कार्यान्वयनकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्दछ । यसै गरी अनुसन्धानकर्ता, परिमार्जन वा सुधारकर्ता, सुपरिवेक्षक तथा पृष्ठपोषकको भूमिका निर्वाह गरी स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रिया निरन्तर सञ्चालन गराइराख्न व्यवस्थापकको भूमिका पनि निर्वाह गर्छ । जिल्लाका समुदायगत र समूहगत पाठ्यक्रम निर्माण गर्न जिल्ला तहबाट समाधान नहुने भएमा समस्यासहित समाधानका उपाय क्षेत्रीय पाठ्यक्रम विकास तथा समन्वय समिति तथा पाठ्यक्रम विकास केन्द्रमा पठाउने र ती निकायबाट तथा अन्य माथिल्लो निकायबाट स्थानीय स्तरको पाठयक्रम निर्माण र विकाससम्बन्धी प्राप्त राय सुझाव, पृष्ठपोषण तथा प्रतिक्रिया/निर्देशनहरू स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण समितिमा पुऱ्याउने पुलको रूपमा काम गर्ने समन्वयकर्ताको कार्य पनि जिल्ला पाठ्यक्रम विकास तथा समन्वय समितिले गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी गरिएका कार्यको सामयिक वा आवधिक प्रतिवेदन सम्बन्धित माथिल्लो निकायमा पुऱ्याउने कार्य पनि यो समितिले गर्नुपर्ने हुन्छ ।

(ई) **जिल्ला विकास समिति (जिविस) को भूमिका**

जिल्ला विकास समिति अविछिन्न उत्तराधिकारवाला स्वशासित र सङ्गठित संस्था हो । यसको कार्यक्षेत्रभित्र विद्यालय स्थापना र खारेजीलगायत विद्यालयहरूको रेखदेख र अनुगमन गरी सञ्चालन र व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने कार्य पनि निहित छ । विषयगत योजना तर्जुमालगायत एकीकृत योजना तर्जुमा गर्दा पनि जिविसले आफ्ना विभिन्न कार्यक्षेत्रअन्तर्गत भाषा र संस्कृतिसम्बन्धी कार्य पनि गर्दछ । जसअन्तर्गत सांस्कृतिक एवम् धार्मिक महत्त्वका स्थानहरूको अभिलेख राख्ने र मर्मत सम्भार गराई संरक्षण र संवर्धन गर्ने कार्य पर्दछ । विभिन्न भाषा, धर्म र संस्कृतिको संवर्धन गर्ने गराउने तथा पुरातात्त्विक वस्तु, भाषा, धर्म, कला र संस्कृतिको संरक्षण संवर्धन एवम् प्रयोग गर्ने गराउने कार्यका लागि बालबालिकाहरूलाई बाल्यावस्थादेखि नै सजग गराउनुपर्ने हुन्छ । अत: जिविसले शिक्षासम्बन्धी योजना तर्जुमा तथा बजेट पारित गरी स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणमा पनि बजेट छुट्याउन सक्छ । आफ्नै सक्रियतामा पनि यस्ता योजना प्रस्तुत गरी कार्यान्वयन गराउन सकिन्छ । कृषि, खानेपानी, जलविद्युत्, वन तथा वातावरण, सिँचाइ, भूक्षय नियन्त्रण, सूचना तथा सञ्चार, स्वास्थ्य सेवा, घरेलु उद्योग, पर्यटन उद्योग आदि क्षेत्रमा स्थानीय पाठ्यक्रम विकास गराउन पहल गर्नु अझ उपयोगी कार्य हुने छ । जिविसको भूमिकालाई निम्नानुसार स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

(क) योजना निर्माता तथा संयोजनकर्ता

(ख) योजना तथा कार्यक्रम समन्वयकर्ता

(ग) भौतिक, आर्थिक तथा मानवीय स्रोत व्यवस्थापक

(घ) अनुगमनकर्ता

(ङ) मूल्याङ्कनकर्ता

जिल्लामा रहेका सरकारी तथा गैरसरकारी सामाजिक सांस्कृतिक सङ्घसंस्थाहरूबाट स्रोत तथा सामग्री उपलब्ध गराउने कार्यमा सघाउ पुऱ्याएर जिविसले समन्वयकर्ताको भूमिका पनि निर्वाह गर्न सक्छ ।

(उ) **जिल्लामा धार्मिक, सामाजिक सांस्कृतिक सङ्घसंस्थाको भूमिका**

समुदायका विभिन्न क्षेत्रमा कार्य गरिरहेका गुठी, धार्मिक मठमन्दिर, चैत्य, गुम्बा, विहार, मस्जिद आदि सञ्चालन गरिरहेका समूह तथा समुदायहरूले आफूसँग भएको सूचना उपलब्ध गराउन, त्यससम्बन्धी विषयवस्तु स्थानीय पाठ्यक्रममा राख्न लगाउने, स्रोतव्यक्तिको रूपमा विद्यार्थीहरूले सिकाउने आदि गरे पनि स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण तथा कार्यान्वयनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । यीबाहेक सामाजिक सेवामा कार्यरत समुदाय, पाठ्यक्रम निर्माण गर्दा सूचना उपलब्ध गराएर र कार्यान्वयमा स्रोत व्यक्ति उपलब्ध गराएर सहयोग गर्न सक्छ ।

(ऊ) **पेसागत शिक्षक, प्रशिक्षक तथा सङ्घसङ्गठनको भूमिका**

जिल्लास्थित शिक्षण पेसामा कार्यरत सङ्घ सङ्गठन, प्रशिक्षण संस्थामा कार्यरत व्यक्तिहरू तथा संस्थाहरूले पनि स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणमा आयोजक भएर पाठ्यक्रम निर्माणसम्बन्धी ज्ञान भएकाले प्राविधिक पक्षमा सहयोग गरेर, विशेषज्ञता प्रदान गरेर र विषयगत, तहगत, समुदायगत आदि स्रोत सामग्री उपलब्ध गराएर योगदान गर्न सक्छन् । यस कार्यमा शिक्षासम्बन्धी लगायत अन्य क्षेत्रमा कार्यरत सङ्घसङ्गठनले पनि सहयोग गर्न सक्दछन् जस्तो स्वास्थ्य प्रशिक्षण संस्थाहरू, निर्माण मर्मतसम्बन्धी संस्थाहरू आदि परम्परागत रूपमा सञ्चालित पेसाकर्मी तथा संस्थाहरूले पनि यस क्षेत्रमा सहयोगीको भूमिका निभाउन सक्छन् ।

(ए) उद्योगी व्यवसायीहरू र गैरसरकारी संस्थाहरूको भूमिका

स्थानीय समुदायमा विभिन्न उद्योगी व्यवसायीहरू रहेका हुन सक्छन् । स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयनमा उनीहरूले पनि सहयोग गर्न सक्छन् । पाठ्यक्रममा कामसँग सम्बन्धित विषयवस्तु राख्न सहयोग गर्न, कार्यान्वयनको क्रममा उनीहरूका उद्योग तथा व्यवसाय सञ्चालन भएका स्थानमा सिकाउन सकिने हुन सक्छ । त्यसै गरी स्थानी पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयनमा गैरसरकारी संस्थाहरूसँग पनि साझेदारी गरी सहयोग लिन सकिन्छ ।

(ङ) क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालयको भूमिका

क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय (क्षेशिनि) ले जिल्ला पाठ्यक्रम समन्वय समिति र क्षेत्रीय पाठ्यक्रम समन्वय समिति कार्यव्यवस्था निर्देशिका, २०६१ ले तोकेअनुसार त्यस समितिको नेतृत्व गर्ने, कामको समन्वय गर्ने, अन्वेषण गर्ने, मानवीय तथा भौतिक स्रोत उपलब्ध गराई सहयोग गर्ने, केन्द्र र जिल्ला तहको पाठ्यक्रम निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने, जिल्लाका समस्या तथा गतिविधि केन्द्रमा पुऱ्याउने तथा केन्द्रको नीति, निर्देशन तथा निर्णय जिल्लासम्म पुऱ्याउने 'सेतु/पुल' वा संयोजकको कार्य पनि गर्नुपर्छ । यसर्थ क्षेशिनिको निम्नलिखित भूमिका हुन सक्छ :

- स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणका लागि पूर्वावस्था वा पृष्ठभूमि तयार गरी कार्यारम्भ गर्ने, निरन्तरता दिने, कार्यान्वयन गर्ने, मूल्याङ्कन गर्ने तथा पृष्ठपोषण लिई पुनः योजनासमेत गर्ने व्यवस्थापन कार्यको नेतृत्व गर्ने (व्यवस्थापक)
- जिल्लास्तरीय कार्य र क्षेत्रस्तरीय पाठ्यक्रम निर्माण कार्यको अवलोकनकर्ता र सुपरिवेक्षकको रूपमा कार्य गर्ने (निरीक्षक)
- जिल्ला जिल्लाबीच कार्यको समन्वय गर्ने तथा क्षेत्रीयस्तरका पाठ्यक्रम निर्माण कार्यको समन्वयकर्ता तथा जिल्ला तथा केन्द्रको पाठ्यक्रमको सूचना प्रवाह गर्ने (समन्वयकर्ता)
- जिल्ला तथा क्षेत्रको पाठ्यक्रम निर्माणमा विशेषज्ञ उपलब्ध गराउने तथा आवश्यक ज्ञान, सीप प्रदान गर्ने ।
- पाठ्यक्रमसम्बन्धी सर्वेक्षण, अध्ययन तथा अनुसन्धान गरी अनुसन्धानकर्ता संस्थाको रूपमा पनि क्षेशिनिको भूमिका आउँछ भने परिस्थितिअनुकूल पाठ्यक्रममा परिवर्तन ल्याउने परिवर्तनकर्ता पनि हो । क्षेशिनिले आफ्नो क्षेत्रभित्र पाठ्क्रमसम्बन्धी गतिविधिको निरन्तर अनुगमन गरिराख्ने अनुगमनकर्ता मात्र नभएर त्यसको आवश्यकता र सोअनुसार प्रयोगको मूल्याङ्कन कर्ता पनि हो । यसले प्रतिवेदन केन्द्रमा पुऱ्याउँछ र जिल्लालाई आवश्यक पृष्ठपोषण दिएर प्रगति गर्न निर्देशन दिन्छ ।

-r_ s]Gb|Lo tx

(अ) पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको भूमिका

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (पाविके) विद्यालय तहको पाठ्यक्रम विकास गर्ने केन्द्रीय निकाय हो । पाविके पाठ्यक्रमसम्बन्धी सूचना सङ्ग्रहकर्ता, पाठ्यक्रम निर्माणकर्ता, कार्यान्वयनकर्ता, अनुसन्धानकर्ता, अन्वेषणकर्ता, प्रवर्तक तथा परिवर्तनकर्ता पनि हो । यो पाठ्यक्रमसम्बन्धी नीतिनिर्माण गरी उत्थान गर्ने तथा निर्णयका लागि तयारी गर्ने संस्था पनि हो । हालसम्म केन्द्रीय पाठ्यक्रम निर्माण गरी आएको संस्थाको हैसियतले पाठ्यक्रम निर्माणको केन्द्रीय तथा उच्चतम संस्था हो । देशको परिवर्तित अवस्थामा यसको भूमिकामा पनि

परिवर्तन आएको छ । पाठ्यक्रम निर्माणका क्रममा यसले स्थानीय पाठयक्रम निर्माण कार्य पनि गर्न थालेको छ । यसअनुसार पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गर्न नीति तय गर्न सक्दछ र सोहीअनुसार आवश्यक मानवीय स्रोत तथा विशेषज्ञता उपलब्ध गराई सहयोग तथा निर्देशन दिई निर्देशकको भूमिका पनि निर्वाह गर्न सक्छ । स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणका लागि उदाहरण प्रस्तुत गरेर प्रवर्तक र समन्वयकर्ताको कार्य पनि गरिरहेको हुन्छ । परिवर्तित परिप्रेक्ष्यमा आवश्यकताअनुसार स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गरी स्थानीय समुदायले नै आफूलाई आवश्यक पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक निर्माण वा चयन केकसरी गर्न सकिन्छ भन्ने पक्षमा आवश्यक अध्ययन गर्ने, अनुसन्धान गर्ने, प्रवर्तन गर्ने तथा यी कार्यको प्रचारप्रसार र प्रकाशन गरी अन्तत सहयोग गर्ने सहयोगी तथा निरन्तर चल्ने संस्थाको रूपमा पाविके रहने छ ।

(आ) राष्ट्रिय पाठ्यक्रम विकास तथा मूल्याङ्कन परिषद्को भूमिका

स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणका लागि पाविके तथा अन्य सम्बन्द्ध संस्थाहरूको अध्ययन अनुसन्धानबाट देखाएका समस्या समाधानार्थ आवश्यक सहयोग पुऱ्याई स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणका लागि क्षमता विकास गर्न, स्थानीय आवश्यकताअनुसार पाठ्यक्रम निर्माण गर्न एवम् केन्द्रीय पाठ्यक्रम सल्लाहकार समिति (पाविके, २०६३ अनुसार गठन हुन बाँकी) ले सिफारिस गरेअनुसार कार्य गर्न, नीति निर्धारण र प्रक्रिया तय गर्न निर्णय गरी सहयोग गर्न तथा नीति निर्माणको दायित्व पूरा गर्न यस परिषद्को महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ ।

५. स्वायत्त शासन र स्थानीय आवश्यकतामा आधारित शिक्षा

विकेन्द्रीकरणको मूल मर्मअनुसार केन्द्रमा निहित अधिकारहरूलाई कानुनमा नै व्यवस्था गरी स्थानीय निकायलाई निक्षेपण गरी सहयोगीको रूपमा केन्द्रीय सरकार रहने परिपाटी नै स्वायत्त शासन हो । स्थानीय निकायलाई अधिकारसम्पन्न बनाउने र उक्त अधिकारको समुचित प्रयोग गर्न समेत सक्षम तुल्याई स्थानीय निकायलाई बढी जिम्मेवार र जवाफदेही बनाउने प्रयास स्वायत्त शासनमा गरिएको छ । स्वायत्त शासनलाई स्थानीय सरकारको अवधारणा मान्न सकिन्छ । जसरी सरकार भन्नेबित्तिकै कार्यकारिणी, व्यवस्थापकीय र न्यायिक अधिकार सम्पन्न भएको मानिन्छ । त्यसैगरी स्वायत्त शासन भनेको पनि ती अधिकारहरू प्राप्त राज्यको तल्लो निकाय भन्ने बुझिन्छ । विकेन्द्रीकरणको अन्तिम चरण नै स्वायत्त शासन हो । यसप्रकार वास्तविक विकेन्द्रीकरण भनेको नै स्थानीय स्वायत्त शासन भएको हुँदा स्थानीय निकायलाई अधिकारसम्पन्न र सक्षम बनाउन स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन र स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली कार्यान्वयनमा आइसकेको सन्दर्भमा शैक्षिक विकेन्द्रीकरणलाई पनि त्यत्तिकै महत्त्व दिइएको छ । चाहे विद्यालयको व्यवस्थापन विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई दिएर होस् वा स्थानीय आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने प्रक्रियाको सुरुवात गरेर होस् शिक्षामा पनि स्थानीय स्वायत्तता हुनुपर्दछ भन्ने कुरा अहिले अगाडि आइरहेका छन् ।

स्थानीय आवश्यकता र मागलाई पूरा गर्न नसक्ने शिक्षा प्रणालीले सिकारुमा केवल कोरा किताबी ज्ञानमात्र दिने र व्यावहारिक पक्ष कमजोर रहने हुँदा त्यसमा सुधार ल्याउन सरोकारवालाहरूकै प्रत्यक्ष सहभागितामा उनीहरूको आवश्यकता, माग र अपेक्षालाई पूरा गर्न शैक्षिक विकेन्द्रीकरणको अवधारणाअन्तर्गत पाठ्यक्रम सुधार पद्धति (Curriculum Reform Approach) अनुसार स्थानीय पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयनको जिम्मेवारी स्थानीय तहमा पुऱ्याउनुपर्छ ।

यसरी स्थानीय आवश्यकता र सिकारुको चाहनाबमोजिमको पाठ्यक्रम विकास गर्न सकिएमा विद्यालय शिक्षाबाट वञ्चित धेरै बालबालिकालाई विद्यालय भित्र्याउन सकिने छ । यसैगरी विद्यालय भर्ना भएकाहरूलाई गुणस्तरयुक्त शिक्षा प्रदान गर्न र आफ्नो गाउँ/ठाउँ र परिवेशलाई माया गर्ने नागरिकको विकास हुन्छ । यसरी समुदाय, क्षेत्रको विकास भई राष्ट्रिय विकासमा योगदान पुग्न जान्छ ।

स्थानीय स्वायत्त शासनका सिद्धान्त र नीतिहरू

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनअनुसार स्वायत्त शासनका सिद्धान्त तथा नीतिहरू निम्नअनुसार छन् :

(क) स्थानीय निकायलाई सक्षम र प्रभावकारी बनाउन आवश्यक पर्ने अधिकार, जिम्मेवारी र स्रोतसाधन निक्षेपण गर्ने

(ख) स्थानीय निकायमा स्थानीय जनताका लागि सोच्ने र जवाफदेही वहन गर्न सक्ने संस्थागत संयन्त्र र कार्यगत संरचनाको निर्माण गरी विकास गर्ने

(ग) स्थानीय निकायलाई सुम्पिएका काम कर्तव्य र जिम्मेवारी र जवाफदेही वहन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने स्रोतसाधनहरू सङ्कलन र परिचालन गर्ने अधिकार सुम्पने

(घ) स्थानीय निकायलाई निक्षेपित कार्य गर्दा लोकतान्त्रिक प्रक्रिया, पारदर्शी व्यवहार, जनउत्तरदायित्व र जनताको सहभागितामा आधारित नागरिक समाजको स्थापना गर्नेतर्फ उन्मुख गराउने

(ङ) स्थानीय नेतृत्वको विकास गर्नको निम्ति स्थानीय निकायलाई आफ्नो क्षेत्रका जनताप्रति उत्तरदायी बनाउन प्रभावकारी संयन्त्रको व्यवस्था गर्ने

(च) दिगो विकासका लागि आधारभूत सेवा प्रदान गर्ने कार्यमा स्थानीय स्वायत्त शासनमा निजीक्षेत्रलाई सहभागी हुन प्रोत्साहित गर्ने

उल्लिखित सिद्धान्तलाई शिक्षा ऐन, नियमावलीले पनि केही हदसम्म उल्लेख गरेको पाइन्छ । विद्यालयको व्यवस्थापनको जिम्मेवारी स्थानीय तहमा बनेको विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई दिने, विद्यालय सुधार योजना निर्माण र त्यसको कार्यान्वयन, शिक्षक नियुक्ति र सुरुमा व्यवस्थापन समितिलाई पूर्ण अधिकार जस्ता आदि थुप्रै स्थानीय स्वायत्तताका उदाहरणहरू पाइन्छन् । शैक्षिक विकेन्द्रीकरणकै सन्दर्भमा स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयन पनि एक मान्न सकिन्छ ।

६. स्थानीय पाठ्यक्रमको आवश्यकता

पाठ्यक्रम शिक्षाको आधारस्तम्भका साथै गन्तव्य पनि हो । यसले शिक्षकलाई मात्र नभई सम्पूर्ण शिक्षा क्षेत्रलाई नै मार्गनिर्देश गर्नुपर्दछ । राष्ट्रियस्तरमा बनाइने पाठ्यक्रमले व्यक्ति, समाज, राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रिय माग एवम् आवश्यकतासमेतलाई समेट्नुपर्दछ । यसका साथै हाम्रो जस्तो भौगोलिक, जातीय, भाषिक र सांस्कृतिक विविधता भएको मुलुकमा सबै पक्षलाई समेटेर पाठ्यक्रम निर्माण गर्नु गहन चुनौतीका रूपमा रहेको छ । यसलाई दृष्टिगत गरी परिमार्जित प्राथमिक पाठ्यक्रमले एउटा अनिवार्य विषयका रूपमा स्थानीय विषय समावेश गरेको छ । त्यसबाहेक सामाजिक अध्ययन, सिर्जनात्मक कला र शारीरिक शिक्षामा २० प्रतिशत पाठ्यभार स्थानीय विषयवस्तुमा आधारित हुनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । स्थानीय पाठ्यक्रमको आवश्यकता यसप्रकार छन् :

- स्थानीय पेसा, व्यापार र व्यावसायलाई प्रवर्धन गर्न
- स्थानीय विषयवस्तु र आवश्यकतालाई समेट्न
- ऐतिहासिक, धार्मिक महत्त्वका स्थानीय सम्पदाहरूको संरक्षण र संवर्धन गर्न
- कला संस्कृतिको उत्थान र विकास गर्न
- स्थानीय स्रोत साधनको अधिकतम परिचालन गर्न

उल्लिखित बुँदाहरूका साथै नेपालको वस्तुगत परिस्थितिलाई केलाउँदा निम्नलिखित तथ्यहरू पनि हाम्रा सामु रहेका छन् :

- भौगोलिक दृष्टिले हिमाल, पहाड र तराई प्रदेशमा फैलिएको
- समुदायपिच्छेको धार्मिक सांस्कृतिक मूल्य मान्यता रहेको
- भाषिक विविधता रहेको
- बहुजातीय समुदाय रहेको
- ठाउँअनुसारका चाडपर्व, रीतिरिवाज भएको
- स्थानअनुसार पेसा, व्यापार व्यवसायमा विविधता रहेको

- सबै क्षेत्रको समानुपातिक विकास हुन नसकेको
- सबै क्षेत्र, वर्ग र समुदायको आवश्यकता र माग फरकफरक रहेको ।

राष्ट्रिय पाठ्यक्रमले यथासम्भव प्रयास गर्दागर्दै पनि सबै वर्ग, समुदाय, धर्म, संस्कृति, पेसा, व्यवसायलाई समेट्न नसकेको हुँदा स्थानीय सरोकारवालाको सहभागिता र सक्रियतामा पाठ्यक्रम निर्माण हुन सकेमा स्थानीय आवश्यकतालाई परिपूर्ति गर्न सघाउ पुग्छ । यति मात्र नभएर स्थानीय परिवेशअनुकूलको पठनपाठनले सिकारुलाई अभिप्रेरित गराउनुका साथै सिकेका कुराहरूलाई सामान्यीकरण गर्न पनि सघाउ पुऱ्याउँछ । हाम्रो देशको परिवेशअनुसार स्थानीय पाठ्यक्रम अति आवश्यक देखिएको छ । यसैलाई दृष्टिगत गरी राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपले पनि स्थानीय पाठ्यक्रमको व्यवस्थालाई प्राथमिक तहमा मात्र सीमित नगरी माध्यमिक तहसम्म लैजानुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसका साथै स्थानीय आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम निर्माणलाई प्राथमिकता दिने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

स्थानीय पाठ्यक्रम भनेको राष्ट्रिय पाठ्यक्रमले समेट्न नसकेका विषयवस्तुहरू समावेश गरी स्थानीय तहमा पठनपाठन गर्न तयार गरिएको मार्गचित्र हो । स्थानीय पाठ्यक्रम स्थानीय आवश्यकतालाई पूरा गर्न सक्ने गरी विकास गरिनुपर्दछ ।

७. स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणका चुनौतीहरू

अधिकार दिएर मात्रै पुग्दैन । त्यसको उपयोग गर्न सक्ने सक्षम, सबल र सुदृढीकरण गर्नु नै आजको मुख्य चुनौती रहेको छ । स्थानीय पाठ्यक्रमको अवधारणाअनुसार परिमार्जित प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रमले सामाजिक अध्ययन, सिर्जनात्मक कला र शारीरिक शिक्षा विषयमा २०% पाठ्यभार स्थानीय अंशका लागि छुट्याए तापनि सोअनुरूप विद्यालयमा पठनपाठन भएको पाइँदैन । त्यस्तै १००% को स्थानीय पाठ्यक्रमको रूपमा अतिरिक्त अङ्ग्रेजी र केही विद्यालयहरूमा मातृभाषाको पठनपाठन गराएको र केही जिल्लाका विद्यालयहरूले स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गरी पठनपाठन गराएको पनि पाइएको छ । यस्ता जिल्लाहरूमा लमजुङ, पर्वत, धादिङ, धनकुटा, सिन्धुली, कपिलवस्तु, खोटाङ, रसुवा आदि पर्दछन् । अन्य जिल्लाहरूमा पनि प्रयास भइरहेको छ । स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणका सन्दर्भमा देखिएका प्रमुख चुनौतीहरू यसप्रकार छन् :

- संस्थागत संयन्त्र र सक्षमताको विकास नहुनु
- स्थानीय निकायको सक्रियतामा कमी
- प्रतिबद्धताको अभाव
- जनशक्तिको अभाव
- बढ्दो विश्वव्यापीकरण/अङ्ग्रेजी भाषाप्रतिको बढ्दो मोह
- जनचासोको कमी
- केन्द्रमुखी प्रवृत्ति
- स्थानीय आवश्यकतामा आधारित शिक्षण गर्न सक्ने तालिम प्राप्त शिक्षकको अभाव
- पाठ्यक्रम निर्माणसम्बन्धी सीप विकाससम्बन्धी तालिमको अभाव ।

यस्ता चुनौती हुँदा हुँदै पनि स्थानीय आवश्यकतामा आधारित शिक्षाको पाठ्यक्रम निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने कार्यहरू पनि भइराखेका छन् । ती कार्यहरू यसप्रकार छन् :

- विद्यालय सुधार योजना निर्माण र कार्यान्वयन हुनु
- गाउँ शिक्षा योजना बनाउने कार्यको थालनी
- स्रोतकेन्द्र र स्रोतव्यक्तिको व्यवस्था
- विद्यालय व्यवस्थापनको जिम्मेवारी हस्तान्तरण हुनु
- व्यवस्थापन समिति गठनमा अभिभावकको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुनु

- शिक्षक अभिभावक सङ्घको व्यवस्था हुनु
- कार्यसम्पादनमा आधारित व्यवस्थापन पद्धतिको सुरुवात
- माध्यमिक शिक्षा सहयोग कार्यक्रमले पनि १०-१५ प्रतिशत भार स्थानीय आवश्यकतामा आधारित हुनुपर्ने व्यवस्था हुनु
- गाविस/नपा र जिविसको शिक्षासम्बन्धी काम, कर्तव्य र अधिकारको व्यवस्था गरिनु ।

८. स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयनसम्बन्धी वर्तमान अवस्था

हाम्रो मुलुकमा विद्यालय शिक्षा व्यावहारिक भएन, यसले स्थानीय आवश्यकताका कुरा समेटेन, युवावर्गमा आफ्नो मौलिक कला, संस्कृति पेसाप्रति चासो हटेर गयो, पाठ्यक्रम केन्द्रमुखी मात्र भयो भन्ने जस्ता गुनासालाई सम्बोधन गर्न स्थानीय पाठ्यक्रमको अवधारणा अगाडि ल्याइएको छ । विद्यालय शिक्षाको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपले स्थानीय पाठ्यक्रमको अवधारणालाई समेटेको छ । परिमार्जित प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०६२ (कक्षा १-३), २०६५ (कक्षा ४ र ५) ले स्थानीय पाठ्यक्रमका बारेमा निम्नानुसारको व्यवस्था गरेको छ :

क्र.सं.	विषय	केन्द्रले तोकेको विषयवस्तुको अंश	स्थानीय तहबाट तोक्ने विषयवस्तुको अंश
१.	स्थानीय विषय (स्थानीय तहबाटै छनोट हुने र एक विषय	-	१०० %
२.	सामाजिक अध्ययन	८०%	२०%
३.	शारीरिक शिक्षा	८०%	२०%
४.	सिर्जनात्मक कला	८०%	२०%

यस तालिकाबाट प्राथमिक तहका लागि तोकिएका विभिन्न विषयमध्ये एउटा विषय स्थानीय विषय हुने र त्यसको छनोट र पाठ्यक्रम निर्माण स्थानीय तहबाटै हुने र उल्लिखित अन्य तीन विषयमा तोकिएको पाठ्यभारमा २० प्रतिशत स्थानीय विषयवस्तु थप गरेर पठनपाठन गर्न सकिने देखिन्छ । पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले निर्धारण गरेको प्राथमिक शिक्षाको विषयगत संरचनालाई आधार मानी केही जिल्लाहरूले स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएका छन् । केन्द्रमा प्राप्त केही जिल्लाका नमुना पाठ्यक्रम तल प्रस्तुत गरिएका छन् :

क्र.स	जिल्ला	विषय	तह
१.	लमजुङ	कृषि तथा जडीबुटी ज्ञानमाला	आधारभूत तह (कक्षा १-३)
२.	पर्वत	फलफूल खेती	
३.	धनकुटा	तरकारी खेती (स्थानीय विषय) स्थानीय खेल (शारीरिक शिक्षा), वन (सामाजिक अध्ययन), चित्रकला र हस्तकला (सिर्जनात्मक कला)	
४.	कपिलवस्तु	तरकारी खेती (स्थानीय विषय), धार्मिक तथा ऐतिहासिक स्थल (सामाजिक अध्ययन), परालबाट बन्ने सामग्री (सिर्जनात्मक कला), स्थानीय खेल (शारीरिक शिक्षा)	
५.	धादिङ	तरकारी खेती, फलफूल खेती	
६.	खोटाङ	हलेसी महादेव	
६.	सिन्धुली	हायु भाषा पाठ्यक्रम	

७.	रसुवा	आलु खेती	

आधारभूत तह कक्षा ६-८ मा पनि एक विषय स्थानीय विषयका रूपमा स्थानीय तहमा विकास गरी पठनपाठन गराउने प्रावधान रहेको छ ।

९. स्थानीय पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन

केही मातृभाषाबाहेक अन्य विषयका पाठ्यपुस्तक निर्माण गरिएको छैन । स्थानीय आवश्यकतालाई दृष्टिगत गरेर केन्द्रले न त सबै स्थानका लागि पाठ्यपुस्तक तयार गर्न सक्छ न त केन्द्रले तयार गरिदिएका पाठ्यपुस्तक स्थानीय तहका लागि उपयोगी हुन सक्छन् । सम्भव भए स्थानीय पाठ्यक्रमका आधारमा पाठ्यपुस्तक स्थानीय तह आफैँले तयार गर्नुपर्दछ । पाठ्यपुस्तक निर्माण गर्न नसकिए पनि स्थानीय पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन गर्न सकिन्छ । स्थानीय पाठ्यक्रममा भएका विषयवस्तु विद्यार्थीले प्रत्यक्ष देखेरै सम्बन्धित व्यक्ति वा स्रोतव्यक्तिहरूसँग छलफल गरेर, वास्तविक काममा सहभागी भएर वा अभ्यासबाट सिक्न सक्छन् । त्यसैले स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयनका लागि पाठ्यपुस्तक नभए पनि शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि तरकारी खेतीमा स्थानीय जातका तरकारीको परिचयका लागि शिक्षक, विद्यार्थी र किसानबाट विद्यालयमा थरीथरीका तरकारी जम्मा गरेर प्रदर्शन गर्न सकिन्छ । ती तरकारीका बारेमा अनुभवी किसान र कृषि प्राविधिकहरूसँग छलफल पनि गर्न सकिन्छ । तरकारीका बिउ उमारेको, सारेको, पानी पटाएको, तरकारी बाली हुर्केको, तरकारी टिपेको र तरकारी बालीलाई किरा र रोगले नोक्सान गरेका कुरा तरकारी बारीमा गएर अवलोकन गर्न सकिन्छ । यी कुरापछि तरकारी खेतीको अभ्यास पनि गर्न सकिन्छ । पाठ्यपुस्तक पढेरभन्दा यस्ता क्रियाकलापबाट सिकाइ प्रभावकारी हुन्छ । स्थानीय पाठ्यक्रममा उपयोगी शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप निम्नानुसार सञ्चालन गर्न सकिन्छ :

छलफल

छलफल विभिन्न विषय र त्यसभित्रका विभिन्न विषयवस्तुमा गर्नुपर्ने हुन्छ । छलफल सञ्चालन गर्न सबभन्दा पहिले केके बुँदामा छलफल गर्ने हो ती बुँदाहरू ख्याल गर्नुपर्दछ । उदाहरणका लागि कुनै तरकारीको परिचयका लागि छलफल गर्दा निम्नलिखित बुँदामा छलफल गर्न सकिन्छ :

- तरकारीको रूप रङ
- तरकारी फल्ने समय
- जरा, डाँठ, पात, फल के हो ?
- कति दिन जतिमा हुर्केर खान हुन्छ ?
- कसरी खाने आदि ।

कुनै मठ मन्दिरका बारेमा छलफल गर्दा निम्नलिखित बुँदामा छलफल गर्न सकिन्छ :

- मठ मन्दिरको नाम
- स्थापना कहिले र कसले गरेको
- संरक्षण र विकासका कुरा
- मठ मन्दिरका बारेमा जनश्रुति
- मठमन्दिरमा भएका घटना
- पूजा विधि
- तरकारीको बारेमा हुने छलफलमा अनुभवी किसान तथा कृषि प्राविधिक र मठ मन्दिरको बारेमा हुने छलफलमा पुजारी तथा स्थानीय बूढापाका बोलाएर वा सम्बन्धित ठाउँमै भ्रमण गरेर छलफल गर्नु राम्रो हुने ।
- छलफलमा सम्भव भएसम्म सामग्री वा वस्तु पनि प्रदर्शन गर्न आवश्यक हुने ।

- छलफलमा उल्लिखित बुँदामा विद्यार्थीहरूलाई नै आलोपालो बोल्न दिने ।

प्रदर्शन

- प्रदर्शनमा कृषि व्यवसायसम्बन्धी विषय भए कृषि उत्पादन, उद्योग व्यवसायसम्बन्धी विषय भए सम्बन्धित व्यवसायका उत्पादन र उत्पादन प्रक्रियामा प्रयोग हुने ज्यावल औजार प्रदर्शन गर्न सकिन्छ । संस्कृतिसम्बन्धी विषयमा नाचगान, पहिरनका कुरा प्रदर्शन गर्न सकिन्छ ।
- प्रदर्शनमा शिक्षक, विद्यार्थी र सरोकारवालाबाट प्रदर्शन सामग्री र वस्तु जम्मा गर्न सकिन्छ । प्रदर्शन गर्दा केही कुरामा छलफल पनि हुन सक्छ । प्रदर्शनमा विद्यार्थीलाई प्रश्न गर्ने अवसर दिने शिक्षक वा सरोकारवालाले त्यसको जवाफ दिनुपर्दछ ।

सहभागिता

- स्थानीय पाठ्यक्रममा सहभागितालाई प्रमुख स्थान दिइनुपर्दछ । यसैबाट समाजमा बालबालिकाको सहभागिता र जिम्मेबारी बढ्छ । छानेको विषयअनुसार विद्यार्थीलाई खेतबारीको काममा, कारखानाको काममा मेला, पर्व, सांस्कृतिक कार्यक्रममा सहभागी गराउनुपर्दछ । यसबाट उनीहरूले देखेर र गरेर सिक्छन् र श्रमप्रति सम्मानको भावना पनि विकास गर्न सक्छन् ।
- सहभागितामा शिक्षकले सम्बन्धित व्यावसायीबाट समय लिने, उनीहरूको उत्पादनमा नोक्सानी हुन नदिने, व्यावसायीको काममा सहयोग पुऱ्याइदिने कुरामा सचेत हुनुपर्दछ ।

अवलोकन भ्रमण

- स्थान, काम र क्रियाकलापका बारेमा जानकारी गर्न अवलोकन आवश्यक हुन्छ । यस्ता कुरा छलफलबाट प्रस्ट नहुन सक्छन् । तल्ला कक्षाका विद्यार्थीलाई अवलोकन बढी उपयोगी हुन्छ । अवलोकनमा छलफल पनि गराउन आवश्यक हुन्छ । यसका लागि छलफलको बुँदा पनि तयार गर्नुपर्ने हुन्छ ।

अभ्यास (प्रयोगात्मक कार्य)

- स्थानीय पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका धेरै विषय अभ्यास प्रयोगात्मक कार्यले सिकिने प्रकृतिका हुन्छन् । तरकारी खेती, करेसाबारी जस्ता कृषि व्यवसायसँग सम्बन्धित विषय, कागजको काम, माटाको काम, बाँस र चोयाको काम जस्ता उद्योग व्यवसायसम्बन्धी विषय र नाचगान जस्तो संस्कृतिसम्बन्धी विषय अभ्यासकै माध्यमले शिक्षण सिकाइ गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- तरकारी खेती, करेसाबारी जस्ता विषयका लागि जमिन आवश्यक हुन्छ । विद्यालयमा पानी र कम्पाउन्ड भए विद्यालयमै तरकारी खेती र करेसाबारीको अभ्यास अनुभवी किसान वा कृषि प्राविधिकको सहयोगमा विद्यालयमै गर्नुपर्दछ । विद्यालयमा पानी र कम्पाउन्ड नभए उत्पादन विद्यालयले नलिने गरी नजिकको किसानको खेतबारीमा पनि अभ्यास गर्न सकिन्छ । अभ्यासका लागि आवश्यक बिउ, ज्यावल विद्यार्थीलाई घरबाट ल्याउन निर्देश गर्नुपर्दछ । अभ्यासकै क्रममा विद्यालयमै कम्पोस्ट मल तयार गर्न सकिन्छ ।
- उद्योग व्यवसायसम्बन्धी विषयको अभ्यास भने विद्यार्थीले विद्यालय वा घरमै गर्न सक्छन् । उनीहरूलाई बाँस तथा चोया, कागज, माटो आदिका वस्तु घरमै बनाएर ल्याउन निर्देश गर्न सकिन्छ ।

- नाचगानसम्बन्धी विषयको अभ्यास विद्यालयमा स्रोतव्यक्ति (नाचगानको ज्ञान र सीप भएको व्यक्ति) बोलाएर विद्यालयमै गर्न सकिन्छ ।

योजना कार्य (Project work)

योजना कार्य एकप्रकारको अभ्यास नै हो तर यो व्यवस्थित हुन्छ । योजना कार्य गर्दा के गर्ने, किन गर्ने, कसरी गर्ने, कसले गर्ने, खर्च कति लाग्ने आदि कुराको लिखित खाका बनाएर वा यी कुरा सोचेर गरिन्छ । तरकारी खेती बाँस र चोयाको काम, माटाको काम, कागजको काम आदि विषयका सबै अभ्यास योजना कार्यकै रूपमा गर्न सकिन्छ । कागजको काममा कागजको माला बनाउने एउटा योजना कार्य हुन सक्छ ।

योजना कार्यको रूपरेखा

काम : कागजको माला बनाउने
सामग्री : रङ्गीन कागज, कैँची, गम
कसले के गर्ने ?
पैसा सङ्कलन र सामग्री किन्ने - राधा, रमिता
कागज काट्ने - केदार
कागज टाँस्ने - गोपाल, कृष्ण
लाग्ने खर्च : कागज - १५०
कैँची - १००
गम - ३०

- कक्षा ४ का विद्यार्थीको तरकारी खेतीको योजना कार्य खाका यस्तो हुन सक्छ :

काम	समय	टोली नेता
कम्पोस्ट मल बनाउने	भदौ १५ - ३०	रविन
बेर्ना तयार गर्ने	असोज १ - २०	विमला
खनेर बारी बनाउने	असोज १५ - २०	गीता
बिरुवा सार्ने	असोज २० - २५	धन
पानी भराउने	असोज २० कात्तिक ३०	प्रवेश
गोड्ने	असोज ३० कात्तिक १०	प्रमिला

यी हरेक कामका पनि छुट्टाछुट्टै योजना कार्य बनाउन सकिन्छ । योजना कार्यमा योजनाको खाकाअनुसारको प्रतिवेदन पनि तयार गर्न सकिन्छ ।

१०. स्थानीय पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयनका लागि स्रोत साधनको व्यवस्थापन परिचालन

स्थानीय पाठ्यक्रम विकासदेखि कार्यान्वयन गर्ने सम्ममा विभिन्न भौतिक आर्थिक, प्राविधिक, प्राज्ञिक आदि स्रोतसाधनको आवश्यकता पर्दछ । पाठ्यक्रम विकासदेखि कार्यान्वयनसम्मको मुख्य जिम्मेवारी स्थानीय स्तरमा नै लिनुपर्दछ । यसमा केन्द्रीय तहको भूमिका अत्यन्त गौण हुन्छ । केन्द्रीय तहले प्राविधिकलगायत केही कुरामा सहयोग गर्नै सक्दैन र हुँदैन भन्ने होइन तर यस विषयको पाठ्यक्रम, पाठ्यसामग्री निर्माणदेखि आवश्यक पर्ने स्रोतव्यक्ति वा शिक्षक समेत स्थानीय स्तरमा नै आत्मनिर्भर हुनुपर्ने मान्यता राखिएको छ । जसका लागि निम्नलिखित तरिकाबाट स्रोतसाधनको व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ :

- गाविस/नगरपालिका तथा जिविसको सहयोग लिन सकिने

- स्थानीय स्तरमा रहेका सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरूसँग आवश्यक सहयोग लिन सकिने ।
- स्थानीय पेसाकर्मी, उद्योग व्यवसायी, व्यापारी आदिसँग पनि सहकार्य र सहयोगको आदानप्रदान गर्न सकिने, उनीहरूलाई शिक्षा क्षेत्रमा योगदान गर्नुपर्छ भन्ने अवधारणाको विकास गराउने ।
- आयमूलक विषयहरूमा अध्ययनको क्रममा विद्यार्थीहरूबाट उत्पादित सामग्री बजारमा बिक्री गरेर पनि आम्दानी गर्न सकिने ।
- स्थानीय पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयनका लागि विद्यालयले भौतिक तथा आर्थिक स्रोतहरू जुटाउन पहल गर्ने ।

११. स्थानीय पाठ्यक्रममा विद्यार्थी मूल्याङ्कन

स्थानीय पाठ्यक्रम स्थानीय पेसा, व्यवसाय, कला, संस्कृति जस्ता विषयसँग सम्बन्धित हुन्छ । यस्ता विषयमा विद्यार्थीले सिक्नुपर्ने कुरा किताब पढेरभन्दा पनि प्रत्यक्ष अवलोकन गरेर, पेसा व्यवसायका काम गरेर र सामाजिक गतिविधिमा सहभागी भएर र अभ्यास गरेर सिक्छन् । त्यसैले स्थानीय पाठ्यक्रमसम्बद्ध विषयको विद्यार्थी मूल्याङ्कन अनौपचारिक रूपमा निरन्तर गरिनुपर्दछ । यस्तो मूल्याङ्कनलाई निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन भनिन्छ ।

निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनका लागि प्रश्नोत्तर, छलफल, विद्यार्थीका दिनानुदिनका काम क्रियाकलापको अवलोकन, अभिभावकवर्गको रायप्रतिक्रिया, विद्यार्थीका साथी समूहको प्रतिक्रिया उपयोगी हुन्छन् । स्थानीय पाठ्यक्रममा अभिभावकवर्गले रोजेका विषय र विषयवस्तुको शिक्षणसिकाइ गरिने भएकाले उनीहरूसँग हुने छलफललाई महत्त्व दिएर विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गरिनु युक्तिसङ्गत हुन्छ । आवश्यकतानुसार स्थानीय विषयको पनि लिखित जाँच लिन सकिन्छ । स्थानीय विषयको विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गर्दा उत्पादन प्रणालीलाई सम्बन्धित गराउनु उपयुक्त हुने छ । यसले अभिभावकहरूको आयआर्जनमा पनि सहयोग पुऱ्याउने छ ।

अन्य विषयमा जस्तै स्थानीय पाठ्यक्रमसम्बद्ध विषयको पनि विद्यार्थीको प्रगति अभिलेख राखिनुपर्दछ । यसका लागि स्थानीय पाठ्यक्रमले तोकेका विषय क्षेत्र र त्यसभित्रका विषयवस्तुका आधारमा विद्यार्थीको प्रगति हेरेर अभिलेखन गर्नुपर्दछ ।

अनुसूचीहरू

gd'gf :yfgLo kf7\oj|md

छुट्याइएको समयअवधिलाई आधार बनाएर स्थानीय क्षेत्रमा रहेका महत्त्वपूर्ण विषयक्षेत्र छनोट गरेर पाठ्यक्रमको संरचनामा ढाल्नुपर्दछ । पाठ्मक्रम बनाउँदा अगाडि दिइएअनुसार निश्चित प्रक्रिया पूरा गर्नुपर्दछ । यहाँ विभिन्न क्षेत्र र विषयवस्तु समेटेर नमुना पाठ्यक्रम समावेश गरिएको छ ।

१. विषयक्षेत्र : जडीबुटी

परिचय

विशेष गरेर नेपालको हिमाली क्षेत्र जडीबुटीका लागि प्रख्यात छ । यस क्षेत्रमा असङ्ख्य जडीबुटीहरू रहेका छन् । ती जडीबुटी विभिन्न रोगको उपचारका लागि औषधीको रूपमा उपयोगमा ल्याउन सकिन्छ । तर ती अमूल्य जडीबुटीहरू पहिचान गर्ने, सङ्कलन गर्ने, प्रशोधन गर्ने र उपयोग गर्ने चेतना र सीपको अभावमा त्यसै खेर गइरहेको अवस्था छ । यस्तो अवस्थामा सुधार गर्न बालबालिकाहरूलाई त्यस्ता जडीबुटीको महत्त्व बुझाउन र भविष्यमा त्यस्तो जडीबुटीको सङ्कलन गर्ने, खेती गर्ने, प्रशोधन गर्ने सीपको विकास गरी व्यवसायतर्फ आकर्षित गर्ने मुख्य उद्देश्य लिएर स्थानीय विषयको रूपमा समावेश गर्न सकिन्छ । यहाँ विभिन्न जडिबुटीमध्ये चिराइतोका बारेमा पाठ्यक्रमको नमुना दिइएको छ ।

उद्देश्य (सिकाइउपलब्धि)

- चिराइतो जडीबुटी चिन्न ।
- चिराइतोको महत्त्व बताउन ।
- चिराइतो पाइने स्थानहरू पत्ता लगाउन ।
- चिराइतोको उपयोगिता पत्ता लगाउन र आवश्यक परेमा आफूले पनि उपयोग गर्न ।
- चिराइतो सङ्कलन र प्रशोधन गर्ने सीप सिक्न ।
- चिराइतो खेती गर्ने सीप सिक्न ।
- चिराइतोको संरक्षण कार्यमा सहभागी हुन ।

विषयवस्तु

- चिराइतोको परिचय
- यसको महत्त्व
- चिराइतो पाइने स्थान, उपयुक्त हावापानी र चिराइतोको उपयोगिता
- चिराइतोको सङ्कलन, प्रशोधन र उपयोग
- चिराइतो खेती गर्ने तरिका ।
- चिराइतोको संरक्षण तथा सुरक्षा ।

पाठ्यक्रमको विस्तृतीकरण

क्षेत्र/एकाइ	सिकाइउपलब्धि/ विशिष्ट उद्देश्य	विषयवस्तु विस्तृतीकरण	सम्भावित शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप	सम्भावित मूल्याङ्कन प्रक्रिया
चिराइतोको परिचय	चिराइतोलाई जडीबुटीको रूपमा चिन्न	चिराइतो बोटको आकार, पात, जरा, डाँठ, फूल, यसको स्वाद आदि ।	चिराइतोको बोट वा हाँगा कक्षाकोठामा ल्याएर वा चिराइतो भएकै ठाउँमा विद्यार्थी लगेर चिराइतोको बोटको आकार कस्तो हुन्छ, यसको पात, डाँठ, जरा, फूल कस्तो हुन्छ, प्रत्यक्ष अवलोकन गराएर टिपोट गर्न लगाउनुपर्दछ ।	चिराइतोलाई चिन्न सक्यो कि सकेन विभिन्न प्रश्नहरू सोध्ने वा चिराइतोको विभिन्न भाग चिन्न लगाउन सकिन्छ ।
चिराइतोको महत्त्व र उपयोग	• चिराइतोका महत्त्व बताउन • यसलाई उपयोगमा ल्याउन	• चिराइतोबाट विभिन्न औषधी बनाउन सकिने • चिराइतोबाट आयआर्जन गर्न सकिने • औषधीको रूपमा प्रयोग गर्न सकिने	विभिन्न उदाहरण दिएर चिराइतोको उपयोगिताका बारेमा छलफल गराउने ।	चिराइतोको महत्त्व लेख्नुहोस् । औषधीको रूपमा उपयोगमा ल्याए नल्याएको अवलोकन गर्नुहोस् ।
चिराइतो पाइने स्थान	• चिराइतोका लागि आवश्यक हावापानी पत्ता लगाउन • चिराइतो पाउने स्थानहरू पत्ता लगाउन	• चिराइतोका लागि उपयुक्त हावापानी • चिराइतो पाइने स्थानको पहिचान	• चिराइतो कुन ठाउँमा कुनकुन स्थानमा हुन्छ भन्ने कुरा प्रत्यक्ष अवलोकन र प्रश्नोत्तर गराएर गराउन सकिन्छ ।	चिराइतोका लागि उपयुक्त हावापानी कस्तो चाहिन्छ ? चिराइतो हुने स्थानहरू पत्ता लगाउनुहोस् ।
चिराइतो सङ्कलन तथा प्रशोधन	• चिराइतोको सङ्कलन र प्रशोधन गर्ने सीप सिक्न	• चिराइतो सङ्कलन गर्ने सीप • चिराइतो प्रशोधन गर्ने सीप	• चिराइतो पाइने स्थानमा विद्यार्थीहरूलाई लगेर त्यसको सङ्कलन गर्ने तरिका सिकाउनुपर्दछ । र स्थानीय प्रविधिबाट त्यसको प्रशोधन गर्न समेत सिकाउनुपर्दछ ।	चिराइतोको सङ्कलन गर्ने र प्रशोधन गर्ने सीप विकास भयो भएन अवलोकन गर्ने । सीप नसिकेकालाई पुनः सिकाउनुहोस् ।
चिराइतो खेती र सुरक्षा	• चिराइतो रोप्ने, गोडमेल गर्ने र संरक्षण गर्ने सीप सिक्न	• चिराइतो खेती, रोप्ने, गोडमेल गर्ने, काट्ने	• विद्यालयको जग्गामा नमुनाको रूपमा चिराइतो खेती गर्ने काम गराउनु पर्दछ । यसमा बिरुवा रोप्ने, गोडमेल गर्ने र काट्ने, सुरक्षा गर्ने काममा विद्यार्थीहरूलाई सहभागी गराएर खेती गर्ने, सुरक्षा गर्ने आदि सीप सिकाउनुपर्दछ ।	चिराइतो खेती गर्न र सुरक्षा गर्न सके नसकेको अवलोकन गर्नुहोस् र सिक्न नसकेकालाई पुन : सिकाउँदै जानुहोस् ।

२. विषय क्षेत्र : भूक्षय र यसको रोकथाम

परिचय

वर्षाको समयमा पहाडी क्षेत्रमा भूक्षयको प्रकोप निकै देखिन्छ । बर्सेनि बाढीपहिराको कारण यस क्षेत्रका धेरै मानिसले ज्यान गुमाउनुपरेको छ भने धेरैले आफ्नो घरखेत गुमाउनु परिरहेको छ । यसलाई दैवी प्रकोपको रूपमा लिइने गरिए तापनि मानिसहरूको चेतनाको अभाव र लापर्वाहीले गर्दा धेरै घटनाहरू घटेका छन् । मानिसहरूमा यससम्बन्धी चेतना जगाएर भूक्षय रोकथाम गर्ने सीपको विकास गराउनसके निश्चित रूपमा नै यस्ता प्रकोपलाई कम गर्न सकिन्छ । यो पाठ्यक्रम बनाउनुको मुख्य उद्देश्य पहाडी क्षेत्रमा आफ्नो वरिपरि भूक्षय हुने स्थानको पहिचान गरी वृक्षरोपण गर्ने, तटबन्ध गर्ने आदि जस्ता कार्य गरी बाढी पहिरोबाट जोगिने सीप विकास गराउनु हो ।

उद्देश्य

- आफू बसोबास गरेको ठाउँको धरातलीय स्वरूप पहिचान गर्न ।
- पहिरो जान सक्ने सम्भाव्य ठाउँहरू पत्ता लगाउन ।
- त्यस्ता ठाउँहरूमा भएका रूखबिरुवाको संरक्षण गर्न ।
- त्यस्तो ठाउँहरूमा पहिरो रोकिने खालका थप बिरुवा रोपी संरक्षण गर्न ।
- त्यस्ता ठाउँहरूबाट ढुङ्गा, माटो झिक्ने कार्य नगर्न र अरूलाई पनि यस्तो कार्य गर्न नदिन ।
- भूक्षयको रोकथाम सम्बन्धमा जनचेतना जगाउन ।
- तटबन्ध लगाउने सीप सिक्न ।

विषयवस्तु

- धरातलीय स्वरूपको पहिचान
- पहिरो जान सक्ने स्थानको पहिचान
- वनजङ्गलको संरक्षण
- वृक्षरोपण, गोडमेल र रेखदेख ।
- पहिरो जाने ठाउँको ढुङ्गा माटो झिक्ने कार्यमा रोक
- तटबन्ध निर्माण
- भूक्षय र रोकथाम सम्बन्धमा जनचेतना

पाठ्यक्रम विस्तृतीकरण

क्षेत्र/एकाइ	सिकाइउपलब्धि/ विशिष्ट उद्देश्य	विषयवस्तु विस्तृतीकरण	सम्भावित शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप	सम्भावित मूल्याङ्कन प्रक्रिया
धरातलीय स्वरूप	• आफू रहेको स्थानको धरातलीय स्वरूपको पहिचान गर्न ।	धरातलीय स्वरूप भिरालो, अग्लो, होचो, सम्म, पहिरो जाने ठाउँ आदि	विद्यार्थीहरूलाई प्रत्यक्ष अवलोकन गराएर उनीहरू रहने ठाउँको धरातलीय स्वरूपका बारेमा जानकारी गराउनुहोस् ।	धरातलीय स्वरूप सही रूपमा पहिचान गरे नगरेको विभिन्न प्रश्न बनाएर वा नजिकैको भूभाग देखाएर सोध्न सकिने छ ।
पहिरो जान सक्ने स्थानहरू र बाढीबाट प्रभावित हुने स्थानहरू	• पहिरो जान सक्ने स्थानको पहिचान गर्न • बाढीले असर गर्ने स्थानहरूको पहिचान गर्न ।	• पहिरो जान सक्ने स्थानहरू (भिरालो जमिन, सधैँजसो पहिरो गइरहने ठाउँ, वनजङ्गल नभएको ठाउँ, जङ्गल फँडानी भएको ठाउँ आदि ।) • बाढीबाट प्रभावित हुने स्थानहरू (नदी /खोलाको किनार, सधैँ बाढी आइरहने ठाउँ आदि ।)	प्रत्यक्ष अवलोकन गराएर बाढीपहिरोले असर गर्ने ठाउँहरूको पहिचान गराउनुपर्दछ ।	बाढीपहिरोबाट प्रभावित हुने ठाउँको सबै विद्यार्थीले सही पहिचान गर्न सके नसकेको पत्ता लगाउनुहोस् र गर्न नसक्नेलाई थप सहयोग गर्नुहोस् ।
वन-जङ्गलको संरक्षण र वृक्षरोपण	• वनजङ्गलको संरक्षणमा सहभागी हुन । • वृक्षरोपण, गोडमेल र रेखदेख गर्न ।	• वनजङ्गलको संरक्षणमा सहभागिता • वृक्षरोपण, गोडमेल र रेखदेख	वनजङ्गलको संरक्षणमा सहभागिता गराउनुहोस् जस्तै : रूखबिरुवा नकाट्ने, डढेलो लाउन नदिने र लगाएमा निभाउन, वन जोगाउन विभिन्न समूह गठन गराउने नियम बनाउन लगाउन आदि । रूखबिरुवा नभएको ठाउँमा वा कम भएको ठाउँमा वृक्षरोपण, गोडमेल र रेखदेख गर्ने कार्यमा सहभागी गराउन सकिन्छ ।	वनजङ्गलको संरक्षणमा वृक्षरोपण, गोडमेल तथा रेखदेखमा सहभागी भए नभएको अवलोकन गर्नुहोस् । सहभागी नभएमा कारण पत्ता लगाई सहभागी हुन पुन: प्रेरित गर्नुहोस् ।
बाढी / पहिरो जाने स्थानको सुरक्षा	• बाढीपहिरो जान सक्ने स्थानको पहिचान गर्न । • त्यस्ता ठाउँहरूको सुरक्षा गर्न ।	• बाढीपहिरो जान सक्ने स्थानहरूका पहिचान • त्यस्ता ठाउँहरूको सुरक्षाका लागि बिरुवा रोप्ने, त्यहाँका ढुङ्गा माटो झिक्न नदिने, तटबन्ध लगाउने आदि ।	• प्रत्यक्ष अवलोकन गराएर स्थानीय ठाउँमा बाढी पहिरोको प्रकोप पर्ने स्थानहरूको पहिचान गराउन सकिन्छ । • त्यस्ता ठाउँहरूमा पहिरो रोक्ने खालका बिरुवा लगाउन लगाउने, ढुङ्गा माटो झिक्न बन्द गर्नका लागि आवश्यक उपायहरू छलफल गरी निकाल्न लगाउन	दिइएका कार्यहरूमा सहभागी भए नभएको अवलोकन गर्नुहोस् । सहभागी भएकामध्ये पनि कसको काम राम्रो छ, त्यसको समेत मूल्याङ्कन गर्नुहोस् ।

			सकिन्छ । • तटबन्ध लगाउने सीप सिकाउन पनि सकिन्छ	
भूक्षयको रोकथाम-सम्बन्धी जनचेतना	• भूक्षय रोक्नका लागि जनचेतना जगाउने कार्यमा सहभागी हुन ।	• भूक्षय र यसको रोकथामका लागि जनचेतना जगाउन पम्प्लेट, पोस्टर बनाउने, ठाउँठाउँमा टाँस्न, प्लेकार्ड बनाउने, र्‍याली गर्ने, घरघरमा गएर सम्झाउने आदि ।	विद्यार्थीहरूलाई समूहमा विभाजन गरेर भूक्षय रोकथाम गर्न जनचेतना जगाउने कामहरू दिन सक्नुहुन्छ ।	विद्यार्थीले समूहमा दिइएको कार्य कसरी गर्‍यो अवलोकन गरी मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ ।

३. विषयक्षेत्र : छठपर्व

परिचय

नयाँ पुस्ताले आफ्नो परम्परागत चाडपर्व, संस्कार र संस्कृति बिर्सदै छन् । उनीहरू आधुनिकताका नाममा पाश्चात्य संस्कृतिबाट प्रभावित हुँदै छन् । यसो हुनुमा हामीले उनीहरूलाई हाम्रो संस्कृतिको महत्त्व बुझाउन नसक्नु पनि हो । हाम्रा परम्परागत संस्कृतिहरू त्यसै आएका होइनन् । यो तयार हुन हजारौँ वर्ष लागेको छ । यस्ता संस्कृतिमा हाम्रो चिनारी र पहिचान लुकेको हुन्छ । त्यसैले यस्ता चाडपर्व र संस्कृतिहरूलाई नयाँ पुस्तामा हस्तान्तरण गर्दै लैजानुपर्दछ । उनीहरूलाई त्यसको महत्त्व बुझाउन सक्नुपर्छ । नत्र एक पुस्ता अर्को पुस्ता हुँदै यी संस्कृतिहरू हराएर जान सक्छन् ।

यी विभिन्न संस्कृति र चाडपर्वहरूमध्ये विशेष गरेर तराई क्षेत्रमा मनाइने पर्व छठ पनि हो । छठपर्वको धार्मिक, सांस्कृतिक र सामाजिक महत्त्व रहेको छ । त्यसैले यो पर्वका बारेमा नयाँ पुस्तालाई पनि जानकारी गराउने, पर्वको महत्त्व बुझाउने र सक्रियताका साथ पर्व मनाउन सहभागी गराउने मुख्य उद्देश्य लिएर स्थानीय पाठ्यक्रममा यो विषयवस्तु राख्न सकिन्छ ।

उद्देश्य

- छठपर्वको परिचय दिन
- यस पर्वको धार्मिक, सांस्कृतिक ऐतिहासिक र सामाजिक महत्त्व बताउन
- यो पर्व मनाउने समय, स्थान र यसमा गरिने क्रियाकलाप वर्णन गर्न
- यो पर्व मनाउन आफू पनि सहभागी हुन

विषयवस्तु

- छठपर्वको परिचय
- यो पर्व मनाउने समय र स्थान
- यस वर्षमा गरिने क्रियाकलापहरू
- छठपर्वको महत्त्व

पाठ्यक्रम विस्तृतीकरण

क्षेत्र/एकाइ	सिकाइउपलब्धि/ विशिष्ट उद्देश्य	विषयवस्तु विस्तृतीकरण	सम्भावित शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप	सम्भावित मूल्याङ्कन प्रक्रिया
छठपर्वको परिचय	छठपर्वको परिचय दिन । यसको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि खोजी गर्न ।	छठपर्वको परिचय, यो पर्वको सुरुवात कसरी भयो, कहिलेदेखि सुरु भयो, यो पर्व मनाउनुका कारण आदि ।	यो पर्व कहिलेदेखि, किन र कसरी सुरुवात भयो भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न दन्त्यकथा तथा ऐतिहासिक प्रमाणहरू हुन सक्छन्, त्यसको खोजी गर्न लगाउन सक्नुहुन्छ । त्यसमा आफूले पनि आवश्यक सहयोग गर्नुहोस् ।	छठपर्वको परिचय दिन सक्छन् सक्दैनन्, विभिन्न प्रश्न सोधेर मूल्याङ्कन गर्न सक्नुहुन्छ ।
छठपर्व मनाउने समय र स्थानहरू	• छठपर्व मनाउने समय बताउन • यो पर्व मनाउने प्रमुख स्थान र समुदाय पत्ता लगाउन ।	• छठपर्व मनाइने समय : महिना, तिथि आदि • स्थान र समुदाय यो पर्व कुनकुन ठाउँमा मनाउँछन्, कुनकुन समुदाय (धार्मिक, जातीय, क्षेत्रीय आदि) ले मनाउँछन् ।	छठपर्व मनाइने महिना, तिथि आदि सोधखोज गरी पत्ता लगाउन लगाउनुहोस् । छठपर्व मनाउने प्रमुख स्थानहरू र यो पर्व मनाउने समुदायहरूबारे समूहमा छलफल गराई निष्कर्ष निकाल्न लगाउन सक्नुहुन्छ ।	छठपर्व कहिले मनाइन्छ ? छठ पर्व कुनकुन ठाउँमा मनाइन्छ ? छठपर्व कुन धार्मिक समुदायका मानिसले मनाउँछन् ?
छठपर्वमा गरिने क्रिया-कलापहरू	• छठपर्वमा गरिने क्रियाकलापहरू बताउन • पर्वमा आफू पनि सहभागी हुन ।	• छठपर्वमा गरिने क्रियाकलापहरू (तलाउमा गएर नुहाउने, व्रत बस्ने सूर्यको पूजा गर्ने आदि ।) • छठपर्वमा सहभागिता ।	• विद्यार्थीहरूलाई पर्वमा प्रत्यक्ष अवलोकन गराएर त्यहाँ गरिने क्रियाकलापहरू टिपोट गराउन र कक्षामा प्रस्तुत गराउन सकिन्छ । त्यसमा छुट भएमा र नमिलेमा आफूले थप गरिदिनुपर्दछ । • विद्यार्थीहरूलाई पनि छठपर्वमा सहभागी हुन लगाउनुपर्छ । तर विद्यार्थी उक्त पर्व नमान्ने समुदायको रहेछ र ऊ सहभागी हुन चाहँदैन भने कर गर्नुहुँदैन ।	• छठपर्वमा केके क्रियाकलाप गरिन्छ ? बुँदागत रूपमा लेख्नुहोस् । • छठपर्वमा सहभागी हुँदा कस्तो अनुभव गर्नुभयो ? त्यो अनुभव लेख्नुहोस् र कक्षामा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
छठपर्वको महत्त्व	• छठपर्वको धार्मिक, सांस्कृति ऐतिहासिक र सामाजिक महत्त्व बताउन ।	• महत्त्व : धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, सामाजिक आदि ।	छठपर्वको धार्मिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक र सामाजिक महत्त्वका बारेमा समुदायका जेष्ठ मानिससँग सोधखोज गर्न लगाएर जानकारी लिन लगाउन सक्नुहुन्छ विद्यार्थीहरूमा एकआपसमा छलफल गराएर र थप कुराहरू आफूले बताइदिएर यसको जानकारी गराउन सकिन्छ ।	• छठपर्वको सामाजिक महत्त्वहरू बुँदागत रूपमा लेख्न लगाउनुहोस् । • यस पर्वको धार्मिक तथा सांस्कृतिक महत्त्व खोजी गरी लेख्ने लगाउनुहोस् ।

उल्लिखित पाठ्यक्रमहरू नमुना मात्रै हुन् । स्थान विशेष र त्यहाँको आवश्यकतानुसार दिइएकै नमुनाका आधारमा पाठ्यक्रम निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्न सकिने छ ।

;Gbe{ ;fdu|Lx¿

१. स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण निर्देशिका (२०६३) पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

२. राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप, (२०६३) पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

३. माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रममा स्थानीय विषय समाविष्टताको सम्भावनासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन (२०६२) पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

४. स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन र नियमावली, कानुन किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौँ ।

५. नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ।

६. प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम, २०६२ (कक्षा १-३) र २०६५ (कक्षा ४ र ५) पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।

७. शिक्षाशास्त्र र नेपालमा शिक्षा, २०६५, आशिष पुस्तक भण्डार, काठमाडौं ।

८. राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ ।

खण्ड – ख
स्थानीय पाठ्यक्रम प्रशिक्षण सामग्री

१. सन्दर्भ

नेपालको शैक्षिक कार्यक्रम सुधारको क्रममा छ । विभिन्न प्रकारका नीतिगत सुधारका प्रयासहरू जस्तै : विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम (School Sector Reform Programme), राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप (National Curriculum Framework) र आवधिक योजना चालु अवस्थामा छन् । यिनै नीति तथा कार्यक्रमको आधारमा नेपालको शिक्षा पद्धति विकेन्दीकृत हुँदै गइरहेको छ ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, शिक्षा मन्त्रालयअन्तर्गतको राष्ट्रिय स्तरको विभागीय संस्था हो । यसले विद्यालय तहको पाठ्यक्रम एवम् पाठ्यसामग्री विकास एवम् कार्यान्वयन गर्ने गर्दछ । हालका दिनहरूमा राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपअनुसार विकेन्द्रिकृत पाठ्यक्रम विकासको अवधारणा अघि सारिएको छ । यसका लागि केन्द्र देखि विद्यालय तहसम्म विशेषज्ञता, पेसागत कार्यकुशलताको आवश्यकता पर्छ ।

यस तथ्यलाई मध्यनजर गरी पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले राष्ट्रिय, क्षेत्रीय एवम् जिल्ला स्तरमा स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयनका लागि विशेषज्ञ तयार गर्ने कार्य गरिरहेको छ । यसप्रकारको विशेषज्ञ विकासका लागि स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयनका लागि केही हदसम्म राष्ट्रिय प्रशिक्षक तयारी भइसकेको छ ।

यस तालिम प्याकेजको मुख्य उद्देश्य स्थानीय पाठ्यक्रम योजना तथा व्यवस्थापनको ज्ञान तथा सीप विकास गर्नु हो । यसबाट क्षेत्रीय एवम् जिल्ला स्तरमा विशेषज्ञताको विकास भई विकेन्द्रित पाठ्यक्रम कार्यान्वयन प्रक्रियामा सहयोगको थालनी हुने छ । यस प्याकेजले निम्न आधारभूत क्षेत्रहरू समेटेको छ :

- स्थानीय पाठ्यक्रम योजना तथा विकास
- सहजीकरण सीप विकास
- शैक्षिक अभ्यासहरू
- पाठ्यक्रम विकासका नवीनतम् अवधारणाहरू (समावेशी, बालमैत्री.....)
- विद्यालयमा आधारित व्यवस्थापन र
- पाठ्यक्रम विकास, कार्यन्वयन तथा मूल्याङ्कनका विभिन्न तरिकाहरू

यस तालिम कार्यक्रमका निम्नलिखित उद्देश्यहरू छन् :

- स्थानीय पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयनमा संलग्न शिक्षा क्षेत्रका व्यक्तिहरूको सक्षमता अभिवृद्धि गर्नु ।
- यस तालिम कार्यक्रमका सहभागीहरूलाई स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयनका लागि तालिम प्रदान गर्न सक्ने बनाउनु ।

२. क्षेत्र

यस तालिम पुस्तिकाले विद्यालय तहको पाठ्यक्रमका आधारभूत क्षेत्रहरू, जस्तै : स्थानीय पाठ्यक्रम योजना तथा विकासका सिद्धान्तहरू, स्थानीय पाठ्यक्रमको प्रभावकारी कार्यान्वयन, सहजीकरण सीपहरू, विद्यालय तहको पाठ्यक्रमका समसामयिक तथा नवीनतम प्रवृत्तिहरू, नमुना स्थानीय पाठ्यक्रम विकास, विद्यालयमा आधारित व्यवस्थापन एवम् विद्यार्थी मूल्याङ्कन आदिलाई समेट्छ ।

३. उद्देश्यहरू

यस तालिमको अन्त्यमा सहभागीहरू निम्नलिखित कार्य गर्न सक्षम हुनेछन्:

(क) पाठ्यक्रमका सिद्धान्त, विकास प्रक्रिया र पाठ्यक्रम विकास चक्र उल्लेख गर्न ।

(ख) पाठ्यक्रम विकासका नवीनतम प्रवृत्तिहरू: समावेशी, बालमैत्री, जीवनोपयोगी सीप आदिसँग परिचित हुन र सो अनुरूप स्थानीय पाठ्यक्रम विकास गर्न ।

(ग) स्थानीय पाठ्यक्रमको विकास, कार्यान्वयन र मूल्याङ्कन प्रक्रियासँग परिचित भई नमुना पाठ्यक्रम विकास गर्न ।

(घ) स्थानीय पाठ्यक्रम शिक्षण प्रक्रिया तथा सिकाइ चक्रको पहिचान गर्न र सहजीकरण सीप विकास गर्न ।

(ङ) स्थानीय पाठ्यक्रमसम्बन्धी कार्ययोजना, विकास र कार्यन्वयन गर्ने सीपको विकास गर्न ।

४. आधारभूत विषयवस्तु

४.१ पाठ्यक्रमका सैद्धान्तिक अवधारणा

(क) पाठ्यक्रमका विकासका सिद्धान्तहरू

(ख) पाठ्यक्रम विकास प्रक्रिया

(ग) पाठ्यक्रम विकासको चक्र

४.२ पाठ्यक्रम विकासका नवीनतम प्रवृत्तिहरू

(क) समावेशी पाठ्यक्रम

(ख) बालमैत्री पाठ्यक्रम

(ग) जीवनोपयोगी सीपमा आधारित पाठ्यक्रम

(घ) शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि (ICT) को प्रयोग

४.३ सहजीकरण सीप

(क) प्रभावकारी सहजीकरण सीप

(ख) शिक्षणसिकाइ प्रक्रिया

(ग) सिकाइ चक्र

४.४ स्थानीय पाठ्यक्रम योजना तथा व्यवस्थापन

(क) स्थानीय पाठ्यक्रम विकास प्रक्रिया

(ख) नमुना पाठ्यक्रम विकास

(ख) मूल्याङ्कन प्रक्रिया

(ग) स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयन प्रक्रिया

४.५ कार्ययोजना विकास

(क) कार्ययोजना विकासको प्रक्रिया र नमुना

(ख) अनुगमन, पृष्ठपोषण र सहायता संयन्त्र

५. तालिम कार्यक्रम

यो प्रशिक्षक प्रशिक्षण सामग्री हो । खास गरेर यो तालिम क्यासकेड पद्धतिमा आधारित भई सञ्चालन हुने छ । तालिम प्राप्त गरेका राष्ट्रिय प्रशिक्षकहरूले क्षेत्रीय स्तरमा यसअनुसारको तालिम प्रदान गर्नेछन् । त्यसैगरी क्षेत्रीय स्तरमा तालिम प्राप्त गरेका प्रशिक्षकहरूले जिल्लामा र जिल्लामा तालिम प्राप्त गरेकाहरूले स्रोतकेन्द्र तथा विद्यालय तहमा तालिम प्रदान गर्नेछन् । उक्त तालिम प्राप्त गरेका शिक्षकहरूले स्थानीय पाठ्यक्रम विकास एव कार्यान्वयनका साथै मूल्याङ्कन र सुधारसमेत गर्नुपर्ने छ ।

पाठ्यक्रम विकास केन्द्रको जिम्मेवारी क्षेत्रीय एवम् जिल्ला तहका व्यक्तिहरूको सक्षमता अभिवृद्धि गर्नु हुने छ । यस अतिरिक्त केन्द्रले प्राविधिक तथा व्यवसायिक सहयोग पनि प्रदान गर्नेछ । क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालयले आफ्नो क्षेत्र भित्रका जिल्लाका व्यक्तिहरूलाई तालिम प्रदान गर्ने, व्यवसायिक एवम् प्राविधिक सहयोग गर्नुका साथै समयसमयमा अनुगमन पनि गर्ने छन् ।

६. क्रियाकलापको विस्तृत रूप

पहिलो दिनः पाठ्यक्रमको अवधारणा
पहिलो र दोस्रो सत्र **समय : ३ घण्टा**

१. परिचय

सत्र पहिलो र दोस्रो पाठ्यक्रमको सैद्धान्तिक अवधारणासँग सम्बन्धित छ । यो सत्रले पाठ्यक्रम भनेको के हो ? यो कसरी निर्माण हुन्छ ? स्थानीय पाठ्यक्रम भन्नाले केलाई बुझाउँछ ? स्थानीय पाठ्यक्रम कसरी निर्माण गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा छलफल गरिने छ । साथै राष्ट्रिय पाठ्यकम प्रारूप, यसले स्थापित गरेको सिद्धान्त, राष्ट्रिय पाठ्यक्रम र स्थानीय पाठ्यक्रम विचको अन्तरसम्बन्ध आदिका बारेमा पनि थप जानकारी प्रदान गरिने छ ।

२. उद्देश्य

यी सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू निम्न कार्य गर्न सक्षम हुने छन् :

- पाठ्यक्रमलाई परिभाषित गर्न
- पाठ्यक्रम विकासका प्रक्रिया वर्णन गर्न
- स्थानीय पाठ्यक्रम र राष्ट्रिय पाठ्यक्रमको भिन्नता बताउन
- पाठ्यक्रमको अवधारणा व्याख्या गर्न ।

३. मुख्य विषयवस्तु

- पाठ्यक्रम विद्यालयमा के, कसरी, कति, पढाउने भनेर तय गरिएको योजना हो ।
- पाठ्यक्रम विषयवस्तुहरूको सूची, विषयवस्तुको विवरण उल्लेख भएको दस्तावेज हो ।
- बालबालिकाका लागि आवश्यक ज्ञान, सीप, अभिवृत्ति विकास गर्न गरिएको शैक्षिक योजना हो ।
- के पढाउने, कसरी पढाउने, के कसरी मूल्याङ्कन गर्ने भनेर तयार गरिएको स्वरूप/खाका नै पाठ्यक्रम हो ।
- त्यसैले पाठ्यक्रमलाई विषयवस्तु वा विषयहरूको संरचनाका रूपमा लिइन्छ ।
- सिकाइ अनुभवहरूको योजनाका रूपमा लिइन्छ ।
- के हासिल गर्ने भनेर उद्देश्य निर्धारण गर्ने योजनाका रूपमा लिइन्छ ।
- विद्यालयको शैक्षणिक कार्ययोजनाका रूपमा पनि लिइन्छ ।

पाठ्यक्रमलाई विभिन्न विद्वानहरूले भिन्नभिन्न ढङ्गबाट परिभाषित गर्ने गरेको छन् :

- पाठ्यक्रम विद्यालयभित्र वा बाहिर विद्यार्थीहरूमा ऐच्छिक उपलब्धिहरू प्राप्त गराउन विद्यालयद्वारा गरिने सम्पूर्ण प्रयास नै पाठ्यक्रम हो ।

-हिल्डा टावा

- मानव जातिको सम्पूर्ण ज्ञान तथा अनुभवहरूको उच्चतम बिन्दु पाठ्यक्रम हो ।

- फ्रोवेल

पाठ्यक्रमका मुख्यमुख्य तत्त्वहरू हुन्छन् । यस्ता तत्त्वहरूमा मुलतः निम्न प्रमुख छन् :

- उद्देश्य
- विषयवस्तु
- शिक्षणसिकाइ कियाकलाप
- मूल्याङ्कन

पाठ्यक्रम विकास गर्दा विभिन्न आधारलाई ध्यान दिनुपर्छ । प्रमुख आधार निम्न छन् :

- सामाजिक आधार
  - संस्कृतिक आधार
  - समाजशास्त्रीय आधार
  - दर्शनशास्त्रीय आधार
  - मनोवैज्ञानिक आधार

पाठ्यक्रम विकासका निश्चित् प्रक्रिया हुन्छन् । केही प्रमुख तरिका/प्रक्रिया निम्न छन् :

Tyler (1949) का अनुसार :

- उद्देश्य तय गर्ने
- विषयवस्तु चयन गर्ने
- शिक्षण विधि चयन गर्ने
- मूल्याङ्कन गर्ने ।

Taba (1962) का अनुसार :

- आवश्यकता पहिचान र विश्लेषण गर्ने
- उद्देश्य निर्धारण गर्ने
- विषयवस्तुको सङ्गठन गर्ने
- सिकाइ अनुभवको छनोट गर्ने
- मूल्याङ्कन गर्ने ।

स्थानीय पाठ्यक्रम

स्थानीय तहमा निर्माण हुने स्थानीय तहबाटै निर्णय हुने र स्थानीय तहबाटै कार्यान्वयन गरिने पाठ्यक्रम नै स्थानीय पाठ्यक्रम हो ।

४. **सामग्री**

- कागज, साइनपेन आदि ।

५. **क्रियाकलाप**

पहिलो सत्र

क्रियाकलाप १ : अनुभव आदानप्रदान (३० मिनेट)

- सहभागीहरूलाई जोडीमा विभाजन गर्नुहोस् र तिनीहरूलाई आफ्ना व्यक्तिगत अनुवभहरू, चाहनाहरू, पारिवारिक अवस्था, सोख आदि एकअर्कामा आदानप्रदान गर्न लगाउनुहोस् ।
- माथिको अन्तरक्रियाको आधारमा सबै सहभागीहरूको बीच आफ्नो जोडीको परिचय गर्न लगाउनुहोस् ।
- सहभागीको यस तालिमका अपेक्षाहरू र तिनीहरूका सिकाइका आवश्यकताहरू सङ्कलन गर्नुहोस् ।
- उक्त अपेक्षाहरूको सूची बनाई प्रदर्शन गर्नुहोस् ।

क्रियाकलाप २ : मस्तिष्क मन्थन (६० मिनेट)

- सहभागीहरूलाई विभिन्न समूहमा विभाजन गर्नुहोस् ।
- सहभागीहरूबाट पाठ्यक्रम, स्थानीय पाठ्यक्रम, पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित समस्या तथा मुद्दाहरूका बारेमा उनीहरूको धारणा पत्ता लगाउनुहोस् ।
- राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप र स्थानीय पाठ्यक्रमको अन्तरसम्बन्ध अध्ययन र छलफल गराउनुहोस् ।
- तालिमसम्बन्धी केही सुझाव एवम् पृष्ठपोषण दिने अवसर प्रदान गर्नुहोस् ।

दोस्रो सत्रः पाठ्यक्रमको सैद्धान्तिक अवधारणा

क्रियाकलाप १ : प्रस्तुतीकरण तथा छलफल(४५ मिनेट)

- पाठ्यक्रमका सैद्धान्तिक अवधारणासम्बन्धी सहभागीको तर्क प्रस्तुत गर्न लगाउनुहोस् ।
- पाठ्यक्रमका सैद्धान्तिक अवधारणाका बारेमा बताई दिनुहोस् ।
- केन्द्रीय र स्थानीय पाठ्यक्रमको भिन्नता र हाम्रो देशको अभ्यास छलफल गराउनुहोस् ।

क्रियाकलाप २ : प्रश्नोत्तर (४५ मिनेट)

निम्नलिखित प्रश्नहरू सोध्नुहोस् र सहभागीहरूलाई आफ्ना विचार व्यक्त गर्न दिनुहोस् : ।

(क) पाठ्यक्रम विकास प्रक्रिया भन्नाले के बुझ्नुहुन्छ ? (बोध, ज्ञान)

(ख) पाठ्यक्रम कसरी विकास तथा कार्यान्वयन गरिन्छ ? (प्रक्रिया र सीपहरू)

(ग) पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयनमा आइपर्ने समस्याहरू केके हुन् ? (समस्या तथा मुद्दाहरू)

(च) यी विचारहरूलाई स्थानीय पाठ्यक्रम योजना तथा व्यवस्थापनमा कसरी प्रयोग गर्न सकिन्छ छलफल गर्न लगाउनुहोस ।

६. मूल्याङ्कन

- क्रियाकलापहरू कस्तो लाग्यो ?
- पाठ्यक्रम भन्नाले केलाई बुझाउँछ ?
- पाठ्यक्रमका मुख्यमुख्य तत्त्वहरू केके हुन् ।
- स्थानीय पाठ्यक्रम कस्तो प्रकारको पाठ्यक्रम हो ?
- पाठ्यक्रम विकास कसरी गर्न सकिन्छ ?

तेस्रो सत्र

पाठ्यक्रम विकासका नवीनतम अवधारणाहरू

समावेशी पाठ्यक्रम

१. परिचय :

यो सत्र समावेशी पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित छ । यो सत्रमा समावेशी पाठ्यक्रमको अर्थ, महत्त्व, समावेशी पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनमा ध्यानदिनुपर्ने पक्ष आदिका बारेमा चर्चा गर्ने छौँ । स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रियालाई के कसरी समावेशी बनाउन सकिन्छ भन्ने पक्ष पनि छलफलको विषयवस्तु हुने छ ।

२. उद्देश्य

यो सत्रको अन्त्यपछि सहभागीहरू निम्नलिखित कार्य गर्न सक्षम हुने छन् :

- समावेशी पाठयक्रमको अर्थ बताउन
- बालमैत्री पाठ्यक्रमको अवधारणा व्याख्या गर्न ।

३. मुख्य विषयवस्तु

कक्षाकोठाका सबै बालबालिकाको सिकाइ चाहना पूरा गर्ने पाठ्यक्रमलाई समावेशी पाठ्यक्रमका रूपमा लिने गरिन्छ । विविध आवश्यकता भएका विविध सिकाइ सक्षमता भएका, जोखिममा जीउन वाध्य, वारम्बार कक्षा दोहोऱ्याउने र छाड्ने समस्याबाट पिडित, विविध जातजाती, अल्पसङ्ख्या समुदायका बालबालिकालाई उपयोगी हुने गरी विकसित पाठ्यक्रमलाई समावेशी पाठ्यक्रमको रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ । समावेशी पाठ्यक्रमलाई अधिकारमा आधारित पाठ्यक्रमका रूपमा पनि व्याख्या गर्ने गरिन्छ । सबै बालबालिकाको

शिक्षा पाउने अधिकार हुन्छ । सबै बालबालिकाले सिक्न सक्छन् र सिकाइ चाहना हुन्छन् । साथै विद्यालय सबै बालबालिकाको लागि हो भन्ने अवधारणाबाट विकसित पाठ्यक्रमलाई समावेशी पाठ्यक्रमका रूपमा लिन सकिन्छ । गुणस्तरीय शिक्षाका लागि समावेशी पाठ्यक्रम ज्यादै महत्त्वपूर्ण साधनका रूपमा रहने गर्दछ । समावेशी पाठ्यक्रमले विविधता खोज्छ । विषयवस्तुमा विविधता प्रक्रियामा विविधता र सहभागितामा विविधता अनि शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप र मूल्याङ्कनमा विविधता यसमा विद्यार्थीको हित अनि समुदायका सदस्यको सक्रिय भूमिकालाई महत्त्वपूर्ण स्थान दिइन्छ । यसले शैक्षिक अवसरको समता र समानतालाई प्रवर्द्धन गर्छ ।

४. **सामग्री**

- कागज, विभेद जनाउने विभिन्न चित्रहरू, साइनपेन आदि ।

५. **क्रियाकलाप**

क्रियाकलाप १ : खेल (२० मिनेट)

- सहभागीहरूको एउटा सर्कल बनाउनुहोस् ।
- सहभागीहरूलाई एक अर्काको हात दरिलो गरी समात्न लगाउनुहोस् जसले गर्दा त्यस सर्कलभित्र कोही पनि छिर्न नसकून ।
- दुईजना सहभागीलाई सर्कल तोड्न लगाउनुहोस् र सर्कलभित्र छिर्नुहोस् र त्यस सर्कलका सदस्यहरूलाई बाहिर रहेका सहभागीहरूलाई विभेद जनाउने वाक्यहरू भन्न लगाउनुहोस् ।
- त्यसपछि सर्कलका सदस्यहरूलाई उनीहरूको हात पहिलाभन्दा केही लचिलो बनाउन भन्नुहोस् । त्यसले गर्दा दोस्रो सहभागी सजिलै सर्कल तोडेरभित्र छिर्न सक्ने छ ।
- सर्कलमा छिरेर खेलमा भाग लिएका सहभागी र सर्कल भित्र छिर्न नसकेका सहभागीहरू दुवैको अनुभव सङ्कलन गर्नुहोस् ।
- साथसाथै वहिष्कार (exclusion) र स्वीकार (inclusion) को खेल खेल्दै सहभागीलाई कस्तो अनुभव भयो व्यक्त गर्न भन्नुहोस् ।
- सहभागीहरू माझ निम्न प्रश्नहरू सोध्नुहोस् :
    - हामी यो सिकाइलाई स्थानीय पाठ्यक्रम विकासमा कसरी समावेश गर्न सक्छौँ ?
    - यसलाई किन स्थानीय पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियामा समेट्नुपर्छ ?
- समावेशी, विविधता, आदर सम्मान र सामाजिक मेलमिलाप आदिका बारेमा जानकारी दिनुहोस् ।

क्रियाकलाप २ : प्रस्तुतीकरण र अनुभव आदानप्रदान (७० मिनेट)

- सामाजिक समावेशीकरण, सूचना तथा सञ्चार प्रविधि आदिका सैद्धान्तिक जानकारी दिँदै शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा तिनको प्रयोग बारे बताउनुहोस् ।
- सामाजिक समावेशीता र विभेद झल्काउने पाठहरू र तस्बिरहरू प्रदर्शन गर्नुहोस् ।
- सहभागीहरूबाट उनीहरूका कार्यक्षेत्रमा देखिएका/भएका सामाजिक विभेदसम्बन्धी घटनाहरू सङ्कलन गर्नुहोस् ।
- स्थानीय पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयनसँग यस प्रस्तुति र छलफलको सम्बन्ध देखाउनुहोस् ।

६. **मूल्याङ्कन**

- समग्रमा यो सत्र कस्तो लाग्यो ?
- समावेशी पाठ्यक्रम केलाई भनिन्छ ?

- स्थानीय पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियामा समावेशी तथा बालमैत्री पाठ्यक्रमको किन आवश्यकता पर्छ ?
- समावेशी पाठ्यक्रमका मान्यता केके हुन् ?

दोस्रो दिनः

पहिलो सत्र : जीवनोपयोगी सीपमा आधारित पाठ्यक्रम

१. परिचय :

शिक्षाले व्यक्तिको सर्वाङ्गिण विकास गर्न मद्दत गर्नुपर्दछ । व्यक्तिको दैनिक जीवनमा आइपर्ने माग र चुनौतीहरूको सामना गर्न सक्ने सकारात्मक मनोसामाजिक बानी व्यवहारको विकास गर्ने सीप नै जीवनोपयोगी सीप हुन् । जीवनोपयोगी सीपले शिक्षाबाट प्राप्त ज्ञान र अभिवृतिलाई व्यवहारमा उतार्न सहयोग पुऱ्याउँछ । जीवनोपयोगी सीपमा आधारित पाठ्यक्रमले ज्ञान सीपलाई व्यवहारमा उतार्न सहयोग पुऱ्याउँछ । जीवनोपयोगी सीपमा आधारित पाठ्यक्रमले व्यक्तिको बानी व्यवहारमा सकारात्मक परिवर्तनको अपेक्षा गर्दछ । जीवनोपयोगी सीपको अर्थ र परिभाषा विभिन्न विषय र समय सान्दर्भिक रूपमा लगाउने गरिएको पाइन्छ । विश्व स्वास्थ्य संघ (WHO,1997) को परिभाषाअनुसार जीवनोपयोगी सीप व्यक्तिको दैनिक जीवनमा आइपर्ने माग र चुनौतिहरूको प्रभावकारी रूपले सामना गर्न सघाउ पुऱ्याउने मिल्दो सकारात्मक बानी व्यवहार हो ।

अत: स्वस्थ सामाजिक जीवनयापनका लागि आवश्यक पर्ने आधारभूत सीपहरूलाई पाठ्यक्रममा समावेश गरिनु आवश्यक हुन्छ ।

२. **उद्देश्य**

(क) जीवनोपयोगी सीपको परिचय दिन ।

(ख) स्थानीय पाठ्यक्रममा समावेश गर्न सकिने जीवनोपयोगी सीपको पहिचान गर्न ।

३. **मूख्य विषयवस्तु**

(क) जीवनोपयोगी सीपको अवधारणा

(ख) जीवनोपयोगी सीपहरू

जीवनोपयोगी सीपलाई मुख्य रूपमा तीन प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

(क) सञ्चार सीप

(ख) समस्या समाधान सीप

(ग) स्वव्यवस्थापन सीप

यी तीन सीप अन्तर्गत अन्य धेरै सीपहरू रहेका हुन्छन् । जस्तै:

- अभिव्यक्ति सीप
- अर्न्तव्यक्ति सम्बन्ध सीप
- आत्म सचेत सीप
- समानुभूति
- संवेग व्यवस्थापन
- तनाव व्यवस्थापन
- सिर्जनात्मक चिन्तन
- समालोचनात्मक चिन्तन
- निर्णय गर्ने सीप
- समस्या समाधान सीप

४. **सामग्रीहरू**

मार्कर, टेप, न्यूजप्रिन्ट पेपर, स्केल र मेटाकार्ड

५. **क्रियाकलाप**

क्रियाकलाप १ : समूह कार्य (९० मिनेट)

- सहभागीहरूको विभिन्न समूह बनाउनुहोस् ।
- समूहलाई जीवनोपयोगी सीपहरूको परिभाषा दिन लगाउनुहोस् ।
- उनीहरूका समुदायमा भएका जीवनोपयोगी सीपहरूको सूची तयार गर्नुहोस् ।
- स्थानीय समुदायबाट कच्चा पदार्थ सङ्कलन गर्ने प्रक्रिया र सीपहरूको परिचय दिनुहोस् ।
- व्यक्तिगत जीवन, समुदाय र स्कुलमा जीवनोपयोगी सीपहरूको प्रयोगका बारेमा प्रस्तुति गर्नुहोस् ।

जस्तै :

- केही जीवनोपयोगी सीपहरूको प्रदर्शन
- सहभागीहरूबीच अनुभव आदानप्रदान
- सहभागीहरूलाई त्यस्ता सीपको अभ्यास गर्न लगाई पृष्ठपोषण प्रदान गर्नुहोस् ।

- समूह कार्य प्रस्तुतीकरण
- सहभागीबाट सुझाव र पृष्ठपोषण संकलन गर्नुहोस् ।
- जीवनोपयोगी सीपहरूसँग सम्बन्धित क्रियाकलाप, ज्ञान र प्रक्रियालाई स्थानीय पाठ्यक्रमसँग सम्बन्धित गराई सेसनको सारांश बताइदिनुहोस् ।

६. **मूल्याङ्कन**

कस्ता प्रकारका जीवनोपयोगी सीपहरू कसरी स्थानीय पाठ्यक्रममा समावेश गर्न सकिन्छ भनेर सहभागीसँग सोध्नुहोस् ।

दोस्रो सत्र : बालमैत्री पाठ्यक्रम

१. **परिचय**

शिक्षाका हरेक क्रियाकलापका केन्द्रविन्दु बालबालिका हुन् । बालबालिकाको माग, रूची र आवश्यकतालाई सम्बेधन गर्ने पाठ्यक्रम बालमैत्री पाठ्यक्रम हो । यस्ता पाठ्यक्रमले बाल अधिकारसम्बन्धी विषयवस्तु (बाँच्न पाउने, विकास, सुरक्षा र सहभागिता) लाई समेटेको हुन्छ । बालबालिकाको माग र आवश्यकताअनुसारका उद्देश्य, विषयवस्तु, र विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप र मूल्याङ्कन निर्माण गर्दा यस तर्फ विशेष ध्यानदिनु पर्दछ ।

२. **उद्देश्य**

- बालमैत्री पाठ्यक्रसम्बन्धी जानकारी दिन ।
- संयुक्त राष्ट्र संघले पारित गरेका बाल अधिकार महासन्धिको विश्लेषण गर्न ।
- नेपालमा बाल अधिकारको अवस्थाको पहिचान गर्न ।

३. **मुख्य विषयवस्तु**

- बाल अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय राष्ट्रिय दस्तावेज
- बाल अधिकार संरक्षणका लागि भएका राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासहरू

४. **सामग्री**

- बाल अधिकारसम्बन्धी, न्यूजप्रिन्ट पेपर, मेटाकार्ड, टेप, साइनपेन, मार्कर आदि ।

५. **क्रियाकलाप १ (९० मिनेट)**

संयुक्त राष्ट्र सङ्घले पारित गरेको बाल अधिकार महासन्धिको विश्लेषण/पुनरावलोकन

- सहभागीलाई ४ समूहमा विभाजन गर्नुहोस् । जस्तै :
- बाँच्न पाउने अधिकार
- विकासको अधिकार
- सुरक्षाको अधिकार
- सहभागिताको अधिकार
- प्रत्येक समूहलाई **बाल अधिकार महासन्धिकोप्रति** वितरण गर्नुहोस् र ती अधिकारका बारेमा भएको व्यवस्था अध्ययन गर्न लगाउनुहोस् ।
- सहभागीहरूलाई **बाल अधिकार महासन्धि**को व्यवस्था लागू गर्ने कार्यमा विभिन्न सरोकारवालाहरू (विद्यालय, अभिभावक, शिक्षक, राज्य आदि)को भूमिका एवम् उत्तरदायित्व पत्ता लगाउन भन्नुहोस् ।
- समूह कार्य प्रस्तुत गर्न लगाउनुहोस् ।
- समूह कार्यको सारांश बताइदिनुहोस् ।

६. **मूल्याङ्कन**

सहभागीहरूलाई विभिन्न प्रश्नहरू सोध्नुहोस् जस्तै :

- विभिन्न प्रकारका बालअधिकारलाई कसरी स्थानीय पाठ्यक्रममा समावेश गर्न सकिन्छ के कस्ता शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमार्फत स्थनीय पाठ्यक्रमलाई बालमैत्री बनाउन सकिन्छ ?

तेस्रो सत्र : प्रभावकारी सहजीकरण सीप

१. **परिचय**

वर्तमान शिक्षकले विद्यार्थीलाई पढाउने नभै सिकाउने युग हो । सिकाउनका लागि शिक्षक एक सहजकर्ताको रूपमा प्रस्तुत हुनुपर्दछ । विद्यार्थीलाई विभिन्न समस्या दिइ त्यसको समाधान उनीहरूलाई गर्न लगाउने र उनीहरूले समाधान गर्न नसकेको अवस्थामा वा उनीहरूलाई सहयोग आवश्यक परेको अवस्थामा सहजीकरण गर्ने काम शिक्षकको हो । विद्यार्थीलाई विभिन्न सामाजिक समस्या समाधानमा सहभागी हुन पनि सहजीकरण सीप आवश्यक हुन्छ । यसप्रकार कुनैपनि समस्या समाधनका लागि त्यसको मुख्य कारण पत्ता लगाई मार्गदर्शन गर्नु नै सहजीकरण गर्नु हो । स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माणका क्रममा आवश्यकता पहिचान सही किसिमले हुन सकेन भने त्यसको कार्यान्वयनमा कठिनाइ उत्पन्न हुन सक्दछ । स्थानीय पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयनको क्रममा पनि सहजीकरण सीप आवश्यक पर्दछ ।

२. **उद्देश्य**

- सहजीकरण सीपको अवधारण पहिचान गर्न ।
- सहभागिमा प्रभावकारी सहजीकरण सीप विकास गर्ने ।

३. **मुख्य विषयवस्तु**

- सहजीकरण सीपको परिचय
- सहजीकरण सीपका विशेषता

४. **सामग्री**

- मेटाकार्ड

५. **क्रियाकलाप**

व्रियाकलाप १ : मस्तिष्क मन्थन (२० मिनेट)

- प्रत्येक सहभागीलाई एक/एकओटा मेटाकार्ड (Meta card) दिनुहोस् ।
- सहभागीलाई तिनीहरूले शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा प्रयोग गर्ने सहजीकरण सीपहरूमध्ये एक लेख्न लगाउनुहोस् ।
- सबै मेटा कार्डहरू सङ्कलन गरी भित्तामा प्रदर्शन गर्नुहोस् ।
- साथै उपयुक्तताका आधारमा सूची बनाउनुहोस् ।
- सहभागीहरूलाई सहजीकरण सीपको विशेषताहरू तयार गर्न लगाउनुहोस् ।

क्रियाकलाप २ : भूमिका अभिनय (Role Play) (७० मिनेट)

- सहभागीहरूलाई तीन समूहमा विभाजन गर्नुहोस् । (भूमिका अभिनयकर्ता, अवलोकनकर्ता र सहजकर्ता)
- अभिनय गर्नका लागि भूमिका प्रदान गर्नुहोस् ।
- उक्त कार्यमा सहजकर्तालाई सहजकर्ताको कार्य गर्न लगाउनुहोस् ।
- अवलोकनकर्तालाई भूमिका अभिनयकर्ता र सहजकर्ताको कार्य अवलोकन गर्न लगाउनुहोस् ।
- प्रत्येक समूहको बुझाइ, अनुभव र सिकाइको साटासाट गराउनुहोस् ।
- प्रत्येक समूहको सुधार गर्नुपर्ने पक्ष पत्ता लगाई प्रभावकारी सहजीकरण, भूमिका अभिनय र अवलोकनका लागि सुझाव तथा पृष्ठपोषण प्रदान गर्नुहोस् ।
- प्रभावकारी सहजीकरणको विशेषताहरू पत्ता लगाई सेसन अन्त्य गर्नुहोस् ।

६. **मूल्याङ्कन**

तलका जस्तै प्रश्नहरू सोध्नुहोस् :

- कस्तो अवस्थामा सहजीकरण सीप आवश्यक पर्छ र किन ?
- सहजीकरण सीपलाई कसरी शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापमा समावेश गर्न सकिन्छ ?
- स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण र कार्यान्वयनमा कस्ता सहजीकरण सीप आवश्यक पर्दछन् ?
- सहजीकरण सीपलाई शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापमा कसरी समावेश गर्न सकिन्छ ?

तेस्रो दिन

पहिलो सत्र : शिक्षणसिकाइ प्रक्रिया र सिकाइ चक्र

१. **परिचय**

औपचारिक तथा अनौपचारिक रूपमा व्यक्तिले जन्मेदेखि मृत्यु नभइन्जेल केही न केही सिकिरहेको हुन्छ । व्यक्तिलाई सहज रूपमा सिक्न सजिलो होस् भन्ने उद्देश्यले सिकाइका विभिन्न सिद्धान्तहरू सिक्न सजिलो होस् भन्ने उद्देश्यले सिकाइका विभिन्न सिद्धान्तरू पनि प्रतिपादन गरिएका छन् । सजिलो र सहज रूपमा सिक्ने निश्चित् प्रक्रिया पनि निर्धारण गरिएका छन् । यद्यपी व्यक्तिको रूचि, क्षमता, पूर्वज्ञान, सिकाइ वातावरण आदिले पनि सिकाइमा असर गर्दछ ।

व्यक्तिले हेरेर, सुनेर, अनुभव गरेर, सोचेर, विभिन्न कार्यमा संलग्न भएर सिक्दछ । बालबालिकाहरूलाई उनीहरूको रूचि र सिकाइ स्तरअनुसारका विभिन्न प्रकारका क्रियाकलापमा संलग्न गराएर सिकाउनुपर्दछ । स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यावन्यन गर्ने क्रममा स्थानीय सामग्रीहरूको समेत भरपुर उपयोग गर्नुपर्दछ ।

सिकाइको निश्चित क्रम हुन्छ । कतिपय सिकाइमा एउटा सिक्दा अर्को सिक्न नसक्ने अवस्था पनि हुन्छ । त्यसैले सिकाउनुभन्दा पहिले सिकारूको पूर्वज्ञान पहिचान गर्नु जरूरी छ । हरेक सिकाइलाई पहिले सिकिसकेको ज्ञान, सीप, व्यवहारमा आधारित भएर थप सिकाइ क्रियाकलाप गराउनु राम्रो हुन्छ । सिकाइ चक्रमा विभिन्न स्वरूपहरू आगमन, निगमन, प्रयोगात्मक आदि हुन्छन् । स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयन क्रममा सिकाइ चक्रका स्वरूपहरूलाई मध्यनजर गरी सकेसम्म विद्यार्थी केन्द्रित विधिहरू (समूह कार्य, परियोजना कार्य, अध्ययन भ्रमण, प्रयोगात्मक कार्य आदि) प्रयोग गर्नु उपयुक्त हुन्छ । बालबालिकाहरूलाई स्थानीय ज्ञान, सीप र व्यवहार सिकाउन विषय क्षेत्रसँग सम्बन्धित व्यक्तिलाई स्रोत व्यक्तिको रूपमा आमन्त्रण गरेर वा विद्यार्थीलाई नै सम्बन्धित ठाउँमा लगेर सिकाउन सकिन्छ । यस सत्रमा शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा सैदान्तिक अवधारणा, नविनतम अवधारणा स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने क्रममा तिनीहरूको उपयोग गर्ने तौर तरिका सम्बन्धमा छलफल तथा अन्तरक्रिया गरिने छ ।

२. **उद्देश्य**

- शिक्षणसिकाइ प्रक्रियाका सैद्धान्तिक तथा नविनतम अवधारणासँग परिचित हुन ।
- विद्यार्थी केन्द्रित सिकाइ क्रियाकलाप तौरतरिका पहिचान गर्न ।
- सिकाइ चक्रको अवधारणासँग परिचित हुन ।
- स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वनको क्रममा प्रयोग गर्न सकिने सम्भावित शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापहरूको पहिचान गर्न ।

३. **मुख्य विषयवस्तु**

- शिक्षणसिकाइ प्रक्रियाको सैद्धान्तिक तथा नवितम अवधारणा
- सिकाइ चक्रको अवधारणा
- विद्यार्थी केन्द्रित सिकाइ क्रियाकलाप
- स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको क्रममा प्रयोग गर्न सकिने शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप

४. **सामग्री**

- केही बलहरू(कागजका भए पनि हुन्छ)
- न्यूजप्रिन्ट वा काडबोर्ड पेपर, स्केल, साइनपेन/मार्कर पेन आदि)

५. **क्रियाकलाप**

क्रियाकलापः १ः १५ मिनेट)

- सादा कागजका केही बलहरू बनाउनुहोस् ।
- पहिलो एउटा बल सहभागीको माथि फाल्नुहोस् (तर सहभागीले प्रतिक्रिया जनाउनुपर्ने छैन) ।
- त्यसपछि सहभागीतिरै बल फाल्नुहोस् र सहभागीलाई त्यो बल सहजकर्तातिर पास गर्न भन्नुहोस् ।
- अर्को पटक पनि बल सहभागीतिरै फाल्नुहोस् र सहभागीलाई उक्त बल आफ्नो साथीसाथीमा पास गर्न लगाउनुहोस् ।
- सहभागीलाई सहजीकरण सीपहरू (एकतर्फी, दुईतर्फी, सहभागितात्मक आदि) पत्ता लगाउन भन्नुहोस् । साथसाथै कुन तरिका बढी उपयोगी हुन्छ सोध्नुहोस् ।
- यस खेललाई सहजीकरण सीपका नवीनतम् प्रवृत्तिहरूसँग जोड्दै सेसनको सारांश बताइदिनुहोस् ।

क्रियाकलाप २ : शिक्षणसिकाइ प्रक्रियाका नवीनतम अवधारणाहरू (प्रस्तुतीकरण र छलफल ४५ मिनेट)

- सैद्धान्तिक अवधारणाहरू र परिवर्तित सन्दर्भहरूबारे ज्ञान प्रदान गर्नुहोस् ।
- शिक्षणसिकाइका विविध अभ्यासहरू (pedagogical practices) र वर्तमान प्रयासहरूबीच सम्बन्ध हेरी कमीकमजोरी (gap) पत्ता लगाउनुहोस् ।
- स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयनमा प्रयोग गर्न सकिने शिक्षणसिकाइका विविध विधिहरूका बारेमा छलफल गर्न लगाउनुहोस ।
- स्थानीय पाठ्यक्रमअनुसार शिक्षणसिकाइ गर्दा विभिन्न विधिहरूलाई कसरी समेट्ने भन्ने बारेमा छलफल गर्नुहोस् ।
- विविधतायुक्त समुदायमा शिक्षण गर्दा स्थानीय सामग्रीहरू कसरी प्रयोग गर्ने सम्बन्धमा विचार लिनुहोस् ।

क्रियाकलाप ३ : समूह कार्य (३० मिनेट)

- सहभागीहरूलाई ४ समूहमा विभाजन गर्नुहोस् । जस्तै : हेर्नु, अनुभव गर्नु, सोच्नु र कार्य गर्नु ।
- सहभागीलाई त्यस समूहमा वस्नुको तर्क, विचार, कारण र औचित्य बताउन लगाउनुहोस् ।
- त्यसका साथै सहभागीहरूलाई उपयुक्त कारणसहित विश्लेषण गर्न लगाई तिनीहरूलाई समूह परिवर्तन गर्ने अवसर पनि दिनुहोस् ।
- सिकाइ चक्रको सैद्धान्तिक अवधारणा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
- सिकाइका चक्रका विभिन्न स्वरूप (आगमन, निगमन र प्रयोगात्मक) का बारेमा प्रस्ट पार्न छलफल गराउनुहोस् ।
- यस विषयलाई सिकाइ क्रम (Continuum) अथवा चरणहरू बारेमा अन्तरक्रिया गर्नुहोस् ।

६. मूल्याङ्कन

- केही सहभागीहरूलाई सेसनमा गरिएका प्रमुख क्रियाकलाप भन्न लगाउनुहोस् ।
- यस सत्रबाट सिकेका कुराहरू बताउन लगाउनुहोस् ।
- आवश्यक भए यस सत्रमा गरिएका क्रियाकलापमध्ये विर्सनै नहुने कुरा बताएर सेसनको अन्त्य गर्नुहोस् ।

तेस्रो दिन : दोस्रो र तेस्रो सत्र

चौथो दिनः पहिलो,दोस्रो र तेस्रो सत्र

स्थानीय पाठ्यक्रम विकास प्रक्रिया **समय : ७.३० घण्टा**

१. परिचय

केन्द्रीय तहमा निर्माण गरिएको पाठ्यक्रमले मात्र स्थानीय तहको आवश्यकतालाई समेट्न नसक्ने भएकाले नै स्थानीय पाठ्यक्रमको अवधारणा अगाडि आएको हो । पाठ्यक्रम निर्माण प्रक्रिया प्राज्ञिक कार्यकौ साथसाथै एक प्राविधिक कार्य पनि हो । तसर्थ स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गर्दा निश्चित आधार प्रक्रियाहरू अवलम्बन गरिनुपर्दछ । ती प्रक्रियाहरू अवलम्बन गरी स्थानीय पाठ्यक्रम निर्माण गरी नमुना तयार गर्ने कार्यक्रम बारेमा सहभागीहरूलाई जानकारी गराउने गरी विषयवस्तु तथा क्रियाकलापहरू समावेश गरिएको छ ।

२. उद्देश्य

- यस सत्रको अन्त्यमा सहभागीहरू निम्न कार्य गर्न सक्षम हुनेछन् :
- पाठ्यक्रमका सैद्धान्तिक अवधारणाहरू उल्लेख गर्न ।

- स्थानीय पाठ्यक्रम विकास प्रक्रिया पहिचान गर्न ।
- नमुना स्थानीय पाठ्यक्रम विकासका लागि आवश्यक पहिचानका साधन निर्माण गरी सुझाव सङ्कलन गर्न ।
- नमुनाको रूपमा स्थानीय पाठ्यक्रम विकास गर्न ।
- स्थानीय पाठ्यक्रम मूल्याङ्कन प्रक्रिया पहिचान गर्न ।

३. **मुख्य विषयवस्तु**

- पाठ्यक्रमको सैद्धान्तिक अवधारणा
- स्थानीय पाठ्यक्रमको परिचय
- स्थानीय पाठ्यक्रमको विकास पक्रिया
- आवश्यकता पहिचानका लागि साधन विकास र सुझाव सङ्कलन
- नमुना स्थानीय पाठ्यक्रम विकास
- स्थानीय पाठ्यक्रममा मूल्याङ्कन प्रक्रिया

४. **सामग्री**

- बलहरू स्थानीय पाठ्यक्रम स्रोत सामग्री, पाठ्यक्रम (प्रा.वि) न्यूज फ्रिट/मेटाकार्ड, नमुना प्रश्नावली तथा अन्य साधन स्थानीय पाठ्यक्रमको नमुना चार्ट, साइनपेन आदि ।

५. **क्रियाकलाप**

दोस्रो सत्र

क्रियाकलाप १ : खेल (१५ मिनेट)

- केही बलहरू (३-४) ल्याउनुहोस् ।
- सहभागीहरूको एउटा गोलो घेरा बनाउनुहोस् ।
- बल सहभागीहरुमध्ये एकजनालाई दिनुहोस् र उसलाई त्यो बल अर्को सहभागीलाई पास गर्न भन्नुहोस् । (सबै सहभागीले बल फाल्ने अवसर पाउनुपर्ने छ ।)
- समय गणना गरी कति समय लाग्छ हेर्नुहोस् ।
- सहभागीहरूलाई अझ छिटो गर्न के गर्न सक्छन् भन्नेमा सल्लाह गर्न दिनुहोस् ।
- पुन: बल पास गर्न लगाउनुहोस र यसपटक पनि सयम गणना गरी कति समय लाग्छ हेर्नुहोस् ।
- अझ छोटो समयमा उक्त कार्य गर्न सहभागीहरूलाई फेरि योजना गर्ने अवसर दिनुहोस् र तिनीहरूलाई पहिलाको तरिका परिवर्तन गर्ने, सुधार गर्ने अवसर पनि प्रदान गर्नुहोस् ।
- खेलका बारे सहभागीको अनुभव र खेल छिटो गर्न अपनाइएको रणनीति बारे भन्न लगाउनुहोस् ।
- विभिन्न प्रश्नहरू सोध्नुहोस् । जस्तै :
  - यस खेलबाट तपाईंहरूले के सिक्नुभयो ?
  - पाठ्यक्रम विकास योजना र रणनीतिहरू तर्जुमा सँग खेलको सम्बन्ध देखाउनुहोस् ।

क्रियाकलाप २ : पाठ्यक्रम परिचय र सैद्धान्तिक अवधारणा (७५ मिनेट)

- पाठ्यक्रम विकास प्रक्रिया, चक्र र चरणहरू आदिको सैद्धान्तिक ज्ञानवारे वर्णन गर्नुहोस् ।
- स्थानीय पाठ्यक्रमका विभिन्न नमुनाहरू (राष्ट्रिय, स्थानीय, अन्तर्राष्ट्रिय) दिनुहोस् ।
- सहभागीहरूलाई पाठ्यक्रमको तत्त्व, प्रक्रिया र तरिका पत्ता लगाउन भन्नुहोस् ।
- सहभागीहरूसँग छलफल गरी निम्नानुसारको पाठ्यक्रम विकास प्रक्रियाका बुँदाहरू तयार गर्नुहोस्:

- आवश्यकता पहिचान
- उद्देश्य निर्माण
- विषयवस्तु छनोट
- कक्षागत सिकाइउपलब्धि निर्धारण
- शिक्षण सिकाइ प्रक्रिया
- विद्यार्थी मूल्याङ्कन
- समय निर्धारण

तेस्रो सत्रः साधन विकास र कार्य विभाजन

क्रियाकलाप १ समूह कार्य र प्रस्तुतिकरण (७० मिनट)

- लक्षित समूहमा गएर सुझाव सङ्कलन गर्नको लागि छलफल गरी साधन विकास गराउनुहोस् ।

साधनको नमुना यस्तो हुन सक्छः

- **स्थानीय ठाउँका महत्वपूर्ण स्थलहरू कुन कुन हुन् ?**
- **स्थानीय ठाउँमा अपनाइएका पेसा व्यवसायहरू केके हुन् ?**
- **विद्यार्थीले जान्नपर्ने वा सिक्नपर्ने स्थानीय विषयवस्तु केके हुन् ?**
- **प्राथमिक तहको पाठ्यक्रममा राख्नैपर्ने विषयवस्तुहरू केके हुन् ? आदि ।**

(यो नमुना मात्र हो । सहभागीहरूको सहभागितामा छलफल गरेर साधन तयार गर्नुपर्दछ ।)

- समूहमा विकास गरिएको साधनको प्रस्तुतिकरण गर्न लगाई त्यसमा आवश्यक सुधार गरी अन्तिम रूप दिनुहोस् ।

क्रियाकलाप २ समूह विभाजन(२० मिनेट)

सहभागीहरूलाई आवश्यकताअनुसार चार/पाँच समूहमा विभाजन गर्नुहोस् । स्थानीय पाठ्यक्रमको बारेमा आवश्यकता पहिचानको लागि लक्षित समूह (अभिभावक, विद्यार्थी, शिक्षक, विभिन्न व्यवासायी आदि) छनोट गर्न लगाउनुहोस् । उक्त समूहसँग छलफल गरी सुझाव सङ्कलन गर्न विकास गरिएको साधन लिएर भोलिपल्ट फिल्डमा गएर सुझाव लिएर आउन भन्नुहोस् ।

चौथो दिन

पहिलो र दोस्रो सत्र : नमुना स्थानीय पाठ्यक्रम विकास

क्रियाकलाप १ : फिल्ड कार्य (१२० मिनेट)

समूहमा विकास गरिएका साधन लिएर लक्षित समूहमा गएर सुझाव सङ्कलन गरेर ल्याउने ।

क्रियाकलाप २: समूह कार्य (६० मिनेट)

फिल्डको अनुभव आदनप्रदान गराई त्यसबाट प्राप्त सुझावलाई आधार बनाएर समूहमा नमूना पाठ्यक्रम बनाउन लगाउनुहोस् । नमूना पाठ्यक्रम बनाउँदा सकेसम्म फरकफरक विषय क्षेत्रमा निम्नलिखित ढाँचामा बनाउन अभ्यास गराउनुहोस्:

पाठ्यक्रम ढाँचा

- उद्देश्य
- विषयवस्तु
- सिकाइउपलब्धि
- शिक्षण प्रक्रिया
- मूल्याङ्कन

- समय निर्धारण(पाठ्यभार)

तेस्रो सत्र : नमुना स्थानीय पाठ्यक्रम विकास
क्रियाकलाप १ प्रस्तुति तथा छलफल (३० मिनेट)

- **समूहमा बनाइएको नमुना पाठ्यक्रम पालैपाले प्रस्तुतीकरण गराउनुहोस् र छलफलबाट आवश्यक भए सुधार समेत गर्न लगाउनुहोस् ।**

क्रियाकलाप २ विद्यार्थी मूल्याङ्कनसम्बन्धी प्रश्नोत्तर र छलफल(६० मिनेट)

- स्थानीय पाठ्यक्रमको मूल्याङ्कनमा आवश्यक पर्ने तत्त्वहरूको बारेमा प्रश्नेत्तर गर्नुहोस् ।
- सहभागीहरूलाई मूल्याङ्कन तरिकाहरू विकास गर्न लगाउनुहोस् । (स्व मूल्याङ्कन, rubrics आदि)
- समूह कार्य प्रस्तुत गर्न दिनुहोस् । सहभागीबाटै सुझाव एवम् पृष्ठपोषण सङ्कलन गरी मूल्याङ्कन सामग्रीलाई अन्तिम रूप दिनुहोस् ।
- कुन मूल्याङ्कन सामग्री कहिले र कसरी प्रयोग गर्न सकिन्छ भनी सहभागीहरूसँग सोध्नुहोस् ।
- Rubrics निर्माणात्मक तथा निरन्तर मूल्याङ्कन आदिका बारेमा प्रश्नोत्तर गर्नुहोस् ।

पाँचौ दिन
पहिलो सत्रः स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयन

१. परिचय

यस सत्रमा सहभागीहरूलाई स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यान्वयनको तौरतरिका, विभिन्न निकायको भूमिका (विद्यालय, स्रोतकेन्द्र, गाविस/नपा, जिविस, जिशिका, क्षेशिनि आदि) शिक्षकको भूमिकाका सम्बन्धमा छलफल गराउनुपर्छ । स्थानीय पाठ्यक्रमको परिमार्जन, त्यसको आवश्यकता र प्रक्रियाका सम्बन्धमा अन्तरक्रियासमेत गरी सत्रको अन्त्य गर्नुपर्छ ।

२. **उद्देश्य**

- स्थानीय पाठ्यक्रम प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने तौरतरिका पहिचान गर्न ।
- स्थानीय पाठ्यक्रम विकास र कार्यान्वयनमा विभिन्न निकायको भूमिका उल्लेख गर्न ।
- स्थानीय पाठ्यक्रम परिमार्जनको आवश्यकता र प्रक्रिया सम्बन्धमा अन्तरक्रिया गर्न ।

३. **मुख्य विषयवस्तु**

- स्थानीय पाठ्यक्रम प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने तौरतरिका
- स्थानीय पाठ्यक्रम परिमार्जनको आवश्यकता र प्रक्रियाका बारेमा अन्तरक्रिया

४. **सामग्री**

- साइनपेन, कार्डबोर्ड पेपर, विभिन्न निकायको भूमिकाको चार्ट, मास्किङ टेप आदि ।

५. **क्रियाकलाप**

क्रियाकलापः १ प्रश्नोत्तर र छलफल (९० मिनेट)

- स्थानीय पाठ्यक्रम प्रभावकारी कार्यन्वयन गर्ने तौरतरिकाबारेमा प्रश्नोत्तर गर्नुहोस् ।
- स्थानीय पाठ्यक्रम विकास र कार्यन्वयनमा विभिन्न निकाय(विद्यालय, स्रोतकेन्द्र, गाविस/नपा, जिविस, जिशिका, क्षेशिनि आदि)को भूमिका छलफल गराउनुहोस् ।

- स्थानीय पाठ्यक्रम कार्यन्वयनमा शिक्षकको भूमिकाको बारेमा छलफल गराउनुहोस्
- स्थानीय पाठ्यक्रम परिमार्जनको आवश्यकता र प्रक्रियाबारेमा अन्तरक्रिया गराउनुहोस् ।

६. मूल्याङ्कन

विभिन्न प्रश्न सोधी सत्रभरी गरिएका क्रियाकलापको मूल्याङ्कन गर्नुहोस् ।

दोस्रो सत्रः कार्ययोजना विकास र प्रस्तुतीकरण

समय : १:३० घण्टा

१. परिचय

यस सत्रमा शिक्षा क्षेत्रमा सहभागीहरूले प्रयोग गर्दै आएका कार्ययोजनाहरूबारे सहभीहरूलाई भन्न लगाउनुहोस् । त्यसपछि समूहमा कार्ययोजनाका महत्त्वपूर्ण तत्त्वहरू पत्ता लगाउने कार्य गराउनुपर्छ । कार्ययोजना निर्माण, अनुगमन र पृष्ठपोषणको आवश्यकता र तरिकाका सम्बन्धमा स्पष्ट गराउनुपर्छ । कार्ययोजना निर्माणका लागि समूह कार्य गराउनुपर्छ ।

२. **उद्देश्य**

- शिक्षा क्षेत्रका कार्ययोजना परिचय दिन ।
- कार्ययोजनाका महत्त्वपूर्ण तत्त्व उल्लेख गर्न ॥
- कार्ययोजना निर्माण गर्न ।
- अनुगमन र पृष्ठपोषणको आवश्यकता वर्णन गर्न ।

३. मुख्य विषयवस्तु

- शिक्षा क्षेत्रका सहभागीहरूले प्रयोग गरेका कार्ययोजना ।
- कार्ययोजनाका महत्त्वपूर्ण तत्त्वहरू
- कार्ययोजना निर्माण
- अनुगमन र पृष्ठपोषणको आवश्यकता

४. सामग्री

- कार्ययोजनाको नमुना, महत्त्वपूर्ण तत्त्वको चार्ट, निर्माण प्रक्रियाको कक्ष चार्ट, अनुगमन र पृष्ठपोषणको फारामको नमुना, मास्किङ टेप, स्केल आदि ।

५. **क्रियाकलाप**

क्रियाकलाप १ : मस्तिष्क मन्थन (१५ मिनेट)

- शिक्षा क्षेत्रमा सहभागीहरूले प्रयोग गर्दै आएका कार्ययोजनाहरूबारे सहभागीलाई भन्न लगाउनुहोस् ।
- समूहमा कार्ययोजनाका महत्त्वपूर्ण तत्त्वहरू पत्ता लगाउने कार्य दिनुहोस् ।

क्रियाकलाप २ : प्रस्तुतीकरण र छलफल (१५ मिनेट)

- पाठ्यक्रम विकास कार्यान्वयनका साथै समग्र शिक्षा जगतमा नै कार्ययोजनाको महत्त्वका बारेमा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
- कार्ययोजना निर्माणको प्रक्रियाबारे छलफल गर्नुहोस् ।
- अनुगमन र पृष्ठपोषणको आवश्यकता वर्णन गर्दै अनुगमन र पृष्ठपोषणको तरिकाबारे पनि स्पष्ट गराइदिनुहोस् ।

क्रियाकलाप ३ : समूह कार्य र प्रस्तुतिकरण (६० मिनेट)

- सहभागीहरूलाई विभिन्न समूहमा विभाजन गर्नुहोस् ।
- स्थानीय पाठ्यक्रमसम्बन्धी कार्ययोजना तयार गर्न भन्नुहोस् ।
- समूह कार्य प्रस्तुत गर्न लगाउनुहोस् ।
- कार्ययोजनामा सुधारका लागि पृष्ठपोषण एवम् सुझाव प्रदान गर्न समय दिनुहोस् ।
- समूह कार्यको सारांश बताइदिँदै सेसन अन्त्य गर्नुहोस् ।

५. **मूल्याङ्कन**

सहभागीहरूले तयार पारेका कार्ययोजना, अनुगमन र पृष्ठपोणको ढाँचामा आवश्यकतानुसार थप सुझाव दिनुहोस् ।

तेस्रो सत्र तालिमको समीक्षा र समापन **समय : १:३० घण्टा**

१. **परिचय**

यस सत्रमा विषयवस्तुको समीक्षा, प्रक्रिया, एवम् सहभागीको सिकाइ समीक्षा र तालिमको प्रयोगका सम्बन्धमा सामग्री समीक्षा गरिने छ ।

२. **उद्देश्य**

- विषयवस्तु र प्रक्रियाको समीक्षा गर्न ।
- सहभागीको सिकाइ र तालिमको प्रयोगका सम्बन्धमा समीक्षा गर्न ।
- पाँचदिन तालिम कार्यक्रमको मूल्याङ्कन गर्न ।

३. **मुख्य विषयवस्तु**

- तालिमको विषयवस्तु र प्रक्रियाको समीक्षा
- सहभागीको सिकाइ र तालिमको प्रयोगको समीक्षा

४. **शैक्षिक सामग्री**

मेटाकार्ड, मस्किङ टेप, साइनपेन, बोर्डमार्कर, स्केल आदि ।

५. **क्रियाकलाप**

- विषयवस्तुको समीक्षा
- प्रक्रियाको समीक्षा
- सहभागीको सिकाइको समीक्षा
- यस तालिमको प्रयोगका बारेमा समीक्षा
- प्रश्नावली तथा रूजुसूची बनाई पाँच दिने तालिमको मूल्याङ्कन गर्न लगाउनुहोस् । सहभागीहरूलाई माथिका बुँदाहरूमा समीक्षा गराई प्रस्तुत गर्न लगाउनुहोस् ।

६. **मूल्याङ्कन**

- समग्र तालिम कार्यक्रमको समीक्षा गरी पृष्ठपोषण प्राप्त गर्नुहोस् ।